

aangeboden door
KNZV-Overijssel

ONTDEK

Handboek voor beginnende koorzangers

JE STEM

Nadia Loenders
Hennie Ramaekers

Harmonia

Met dank aan de muziekadviescommissie van het
Koninklijk Nederlands Zangersverbond

Deze uitgave kwam tot stand door medewerking van:
Aukje Broekema, Gerard Klanderman, Johan van Oeveren,
Ben Simmes, Dolf van der Struik, Arno Vree

Bestelnummer: HU 4333-400
Cd-nummer: HCD 007-3

Zang: Jasper Schweppe

Ontdek je stem
Nadia Loenders & Hennie Ramaekers

ISMN 979-0-035-20356-9

© **Copyright 2011 Harmonia**
Postbus 744, NL-8440 AS Heerenveen

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Gedrukt in de EU

Van spreekstem naar zangstem!

Voor heel veel mensen is zingen een hoge drempel in het leven. "Ik kan niet zingen", is één van de uitspraken waarmee ik vaak word geconfronteerd. Mogelijk is mijn beroep hiervan de oorzaak. Het geeft echter ook aan dat vele mensen denken dat zingen alleen maar een hobby kan zijn voor iemand die gezegend is met een prachtige natuurlijke stem. Met behulp van dit boek wil ik je graag het tegendeel bewijzen.

Gedurende de twintig jaren dat ik lesgeef, heb ik maar een enkeling ontmoet die werkelijk niet kon zingen. Deze groep kan ik op één hand tellen. De oorzaak lag niet bij de stem, maar bij het gehoor. Laat het eens en vooral duidelijk zijn: Iedereen kan zingen, yes! Wat een opluchting! Maar wat maakt nu het verschil?

Eerst - en vooral - moeten we ons ervan bewust worden dat we onze stem op verschillende manieren kunnen gebruiken. We kunnen roepen, spreken, fluisteren, zingen, ... Kortom, er zijn verschillende manieren om met je stem om te gaan. Spreken is niet hetzelfde als zingen. Vandaar dat we onze stem moeten leren gebruiken in de functie van het zingen. Daarnaast is het lezen van de partituur voor velen een struikelblok. Juist voor het zingen mag dit geen obstakel zijn!

De zangstem is het ultieme instrument dat op een auditieve manier kan worden geleerd. Belangrijk bij deze auditieve benadering zijn de intonatieoefeningen. Het is van belang dat een toekomstige koorzanger de grootte van de afstanden tussen twee noten leert voelen. Vandaar dat in deze methode twee soorten oefeningen worden ingezet. Enerzijds oefeningen die tot doel hebben de intonatie te bevorderen, anderzijds oefeningen die tot doel hebben de zangstem te ontwikkelen.

De volgorde van de behandelde onderwerpen is een suggestie. Voel je vrij om te zoeken naar een volgorde die aansluit bij je eigen voorkeur. Sommigen starten liever met meer theorie, anderen met meer praktijk. Wij hebben hier een keuze gemaakt, waarbij elk hoofdstuk start met een theoretisch aandachtspunt.

Ik wens je alvast een boeiende ontdekkingstocht toe!

Nadia Loenders

Basiskennis koorpartituur

In dit handboek gaan we van een auditieve benadering uit die vooral rekening houdt met deelnemers die geen muzikale voorgeschiedenis hebben. Daarnaast willen wij beginnende koorzangers ook voldoende theoretische bagage geven om al na circa drie maanden succesvol aan de volledige koorrepetitie deel te kunnen nemen. Daarvoor is, gelet op mijn ervaring gedurende vele jaren, het noten kunnen lezen absoluut niet een eerste vereiste. In *Ontdek je stem* krijg je voldoende basiskennis aangereikt om een koorpartituur te begrijpen. De basisingrediënten hiervoor worden in hoofdstuk 1 kort toegelicht.

Binnen een periode van circa drie maanden is een goede invulling/planning van de leerstof in combinatie met de oefen-cd van groot belang om voldoende bagage te hebben voor deelname aan een koorrepetitie.

De oefen-cd stelt de beginnende koorzanger in de gelegenheid ook thuis de zangstem en vooral het muzikaal gehoor te ontwikkelen. Het stemtestformulier kan uitsluitend door een vocal coach of een koordirigent worden ingevuld.

Kennismaking en informatie

Bij groepscoaching door een koordirigent, de plaatselijke muziekschool of een privé-zangpraktijk zal de eerste bijeenkomst nog niet het karakter van een les hebben. Het is meer een kennismakingsbijeenkomst waarin de deelnemers nader kunnen toelichten wat hun motivatie is om te willen zingen. Het bestuur en de dirigent/docent zullen zeker iets over de geschiedenis van het koor, de activiteitenagenda en het repertoire vertellen.

Hennie Ramaekers

INHOUDSOPGAVE

HOOFDSTUK 1

Algemene muziektheorie: introductie	7
Praktijk	8
Houding: algemeen	8
Ademhaling: algemeen	8
Klankvorming: zingen op één toon	8
Articulatie: tongpuntoefeningen op één toon	10

HOOFDSTUK 2

Algemene muziektheorie: notenbalk	12
Praktijk	13
Houding: zingen als een koning!	13
Ademhaling: tegendruk in de buik!	13
Klankvorming: de trapsgewijze beweging	13
Articulatie: kaakoefening en lippenoefening	14

HOOFDSTUK 3

Algemene muziektheorie: notenwaarden	16
Praktijk	17
Houding: veerkracht	17
Ademhaling: adem als water in de fles	17
Klankvorming: stijgende grote sprong	17
Articulatie: kaakoefeningen bij een sprong	19

HOOFDSTUK 4

Algemene muziektheorie: rusttekens en maten	20
Praktijk	21
Houding: borstkas open!	21
Ademhaling: onafhankelijke schouders bij ademhaling	21
Klankvorming: de dalende grote sprong	21
Articulatie: voor in de mond	23

HOOFDSTUK 5

Algemene muziektheorie: maatsoorten	24
Praktijk	26
Houding: open	26
Ademhaling: laag	26
Klankvorming: dynamisch zingen	26
Articulatie: uitspraak in zachte passages	28

HOOFDSTUK 6

Algemene muziektheorie: maatsoorten - vervolg	29
Praktijk	30
Houding: zittend zingen	30
Ademhaling: contact met het middenrif	30
Klankvorming: dalende lijn	30
Articulatie: loopjes	32

HOOFDSTUK 7

Algemene muziektheorie: sleutels	33
Praktijk	34
Houding: groeien tijdens het zingen	34
Ademhaling: snuif lucht in je buik	34
Klankvorming: toonaanzet en afsluiting	34
Articulatie: eindmedeklinkers	36

HOOFDSTUK 8	
Algemene muziektheorie: hele en halve tonen; kruisen en mollen	37
Praktijk	39
Houding: ontspannen zingen in een ontspannen lichaam	39
Ademhaling: diverse soorten	39
Klankvorming: de grote terts	39
Articulatie: trapsgewijze beweging	41
Gehooroefeningen: hele en halve toonafstanden	42
HOOFDSTUK 9	
Algemene muziektheorie: dynamiek	44
Praktijk	45
Houding: buikspieren en bekkenbodemspieren	45
Ademhaling: snelle inademing	45
Klankvorming: de kleine terts	45
Articulatie: voorbereiding van de tekst	47
Gehooroefeningen: majeur en mineur/grote en kleine terts	48
HOOFDSTUK 10	
Algemene muziektheorie: tempo	49
Praktijk	51
Houding: zingen met je ogen	51
Ademhaling: geruisloos inademen	51
Klankvorming: heldere en doffe klanken	51
Articulatie: de invloed van taal	53
Gehooroefeningen: majeur en mineur/grote en kleine drieklank	54
HOOFDSTUK 11	
Algemene muziektheorie: articulatie	55
Praktijk	56
Houding: uit het hoofd zingen	56
Ademhaling: neus of mond?	56
Klankvorming: verschillende registers in je stem	56
Articulatie: op de ademhaling	58
Gehooroefeningen: voorzingen/nazingen	59
HOOFDSTUK 12	
Algemene muziektheorie: herhalingstekens	60
Praktijk	61
Houding: het dragen van de partituur	61
Ademhaling: koorademhaling of groepsademhaling?	61
Klankvorming: het verschil tussen koorzanger en solist	61
Articulatie: de invloed van toonhoogte op articulatie	63
WETENSWAARDIGHEDEN	64
TIPS VOOR HET BESTUUR/MANAGEMENT	65
STEMTESTFORMULIER	66
OPLOSSINGEN GEHOOROEFENINGEN	67

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Introductie

Onderstaande algemene muziektheoretische onderwerpen zullen in de volgende hoofdstukken worden behandeld:

- **Vocal Coaching, stemtechniek, via stemtest de stemsoort bepalen**
De stemtest wordt aanbevolen na hoofdstuk 4 en kan uitsluitend door een vocal coach worden afgenomen.
- **Basiskennis koorpartituur**
Koorzangers zingen uit een koorpartituur. De partituur bestaat uit tekst en muziektekens. In dit boek leer je niet noten lezen maar wél hoe je met de diverse muziektekens moet omgaan en hoe het muzieknotatiesysteem werkt.
- **Welke 'zanglijn' moet ik volgen?**
Ontstaan notenbalk, plaatsing noten op notenbalk, hulplijnen, begripnoten en toon.
- **Hoe lang duurt een noot?**
Notenwaarden tot en met de zestiende noot, de punt achter de noot, plaatsing van de stokken in vocale en instrumentale notatie.
- **Hoe lang duurt een rust?**
Rusten tot en met de zestiende rust, notatie van meerdere maten rust.
- **Waarom is een mars anders van ritme dan een wals?**
Maat, maatstreek, maatsoorten $2/4$, $3/4$, $4/4$, $2/8$, $3/8$, $4/8$, $6/8$, $2/2$, $3/2$.
- **In een koor heeft iedere zanger een eigen toegangssleutel voor zijn zanglijn**
Violsleutel - G-sleutel - sol-sleutel,
bassleutel - F-sleutel - fa-sleutel.
- **Er is vrolijke en droevige muziek**
Majeur en mineur.
- **Waarvoor dienen kruisen en mollen?**
Vaste en toevallige voortekens, halve toonsafstanden en hele toonsafstanden.
- **Zingen van zacht tot sterk met alle nuances daartussen**
Dynamiek en dynamische tekens.
- **Zingen van zeer langzaam tot zeer snel met alle gradaties daartussen**
Tempo, tempotekens en karakteraanwijzingen.
- **Zoals in de spreektaal heeft ook de muziktaal te maken met goede uitspraak en een goede ademhaling**
Articulatie- en fraseringstekens.
- **Soms moeten we een passage herhalen**
Herhalingstekens.
- **Wetenswaardigheden**
Aanvullende informatie.

In het praktijkdeel van dit hoofdstuk behandelen we de eerste belangrijke aspecten van het zingen. Aan bod komen onderwerpen als houding, ademhaling, klankvorming en uitspraak.

Houding: algemeen

Bij het zingen neem je een houding aan waarbij de volgende punten van belang zijn:

- voeten in spreidstand;
- gewicht vooraan op de voet;
- knieën los;
- bekken recht;
- **borstkas open;**
- rechte rug;
- groot zijn;
- schouders ontspannen;
- blik vooruit.

Ademhaling: algemeen

Veel meer dan bij het spreken moet je bij het zingen bewust bezig zijn met je ademhaling. In een ideale situatie adem je met het onderste deel van de longen. Zo houd je controle over het middenrif. Het middenrif is een grote platte koepelvormige spier, die de scheiding vormt tussen de borst- en de buikholte in je lichaam. Deze spier gaat bij de inademing naar beneden en hierdoor komt de buikwand naar voren. Doe volgende oefening:

Ga op een stoel zitten. Hang met je hoofd tussen je benen. Laat de armen aan de buitenkant naast je benen naar beneden hangen. Neem rustig de tijd om te ademen.

1. Adem uit op 'fff'.
2. Wacht even voor je inademt.
3. Adem in drie tellen in.
4. Wacht even voor je weer uitademt.

De ademhaling die je nu voelt is altijd juist.

Klankvorming: zingen op één toon

Tijdens het zingen maak je klank via de klinkers in de woorden. Deze klinkers noemen we vocalen. Sommige medeklinkers kun je ook zingen. Denk bijvoorbeeld aan een 'mmm'. De klinkers noemen we *vocalen* en de medeklinkers *consonanten*. Probeer steeds de klank zoveel mogelijk vooraan in de mond te krijgen.

Lange noten - oefening I

Zing op het woord 'lied' lange tonen, stijgend of dalend. Wanneer je de oefening in stijgende lijn uitvoert, kan het zijn dat je het moeilijk krijgt bij bepaalde hogere noten. Stop de oefening wanneer de intonatie niet meer juist is.

Let vooral op de articulatie van de 'l' en de afsluiting met de 't'. Alleen de klinker 'ie' zingt dus.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

Oefening II

Herhaal de eerste oefening met andere woorden:

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Varieer in je woorden, zodat je verschillende klinkers gebruikt, bijvoorbeeld:

- oo: mooi;
- ie: lied of riet;
- oe: zoen of moe;
- ee: zee of beek;
- aa: jaar of ja!
- eu: beuk of deuk;
- uu: nu of zuur.

Klinkercombinatie - oefening III

We gaan nu verschillende klinkers met elkaar combineren. Combineer bij voorkeur zoveel mogelijk klinkers, steeds per twee, bijvoorbeeld:

- oo en ie : mo-mi-mo of ri-ro-ri
- ie en uu: li-lu-li of tu-ti-tu
- ie en aa: li-ja-li of ma-mi-ma
- enz.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen. Vervolgens starten we de oefening opnieuw vanuit deze F, en herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Articulatie: tongpuntoefening op één toon

Start met een langzaam tempo en verhoog het tempo als de oefening wordt herhaald. TIP: Zing zoals het water van de rivier stroomt! Het zingen is een steeds voortgaande beweging die nooit stopt. Het water in de rivier blijft ook steeds stromen, zoals de lucht stroomt bij de zanger.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Notenbalk

Bij dit theoretische deel staan we stil bij de notenbalk, noten en tonen.
We onderscheiden deze begrippen als volgt:

Toon:

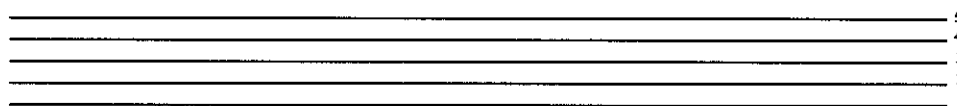
Kun je horen.

Noot:

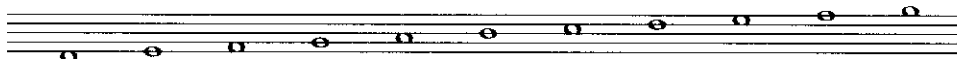
Kun je zien, staat op de notenbalk.

Notenbalk:

Bestaat uit vijf lijnen, deze lijnen worden genummerd van onder naar boven!

Op en tussen deze lijnen noteren we de noten. Hoe hoger de noot op de notenbalk genoteerd is, hoe hoger de toon klinkt!

Er zijn ook noten die we nog hoger of lager moeten noteren. Daarvoor gebruiken we extra lijntjes, de zogenaamde hulplijntjes.

PRAKTIJK

We komen terug op de vier basisbegrippen en leren de trapsgewijze bewegingen in de klankvormingsoefeningen.

Houding: zingen als een koning!

Als je zingt, voel je dan als een koning op het podium! Controleer elkaar bij het begin van deze oefeningen.

- Staan we allemaal met een rechte rug?
- Staan we stevig op twee benen?
- Hebben we het hoofd recht en kijken we recht vooruit?
Kijk zoals je over je leesbril heen kijkt... Een goede zanger zingt steeds tot tegen de achterste muur van de zaal. Het is belangrijk dat je ogen "richting geven" aan je stem.

Ademhaling: tegendruk in de buik!

Oefening: "De sissende slang". Voor deze oefening blijven we recht staan.

1. Adem uit via de mond op 'fffff'.
2. Wacht vervolgens drie tellen.
3. Dan adem je drie tellen in via de neus tot in je buik. "Snuif de lucht in je buik".
4. Vervolgens wacht je weer drie tellen, om daarna de lucht als een sissende slang uit te blazen.

Klankvorming: de trapsgewijze beweging

We zingen de trapsgewijze beweging. Eerst kun je deze oefening doen op één klinker. Later kun je meerdere klinkers met elkaar combineren, bijvoorbeeld: li-li-li of mo-mo-mo of li-lo-li of ri-ja-ri of mo-moe-mo enz.

De kleine trapsgewijze beweging (de kleine secunde)

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

li ju li li ju li li ju li

li ju li li ju li li ju li

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Notenwaarden

Met notenwaarden bedoelen we hoeveel tellen een noot kan duren. Dit kan verschillend zijn als gevolg van de maatsoort. Daarover later meer.

Nootnotatie en notenwaarden	Aantal tellen	Benaming
	vier tellen	Hele noot
	twee tellen	Halve noot
	een tel	Kwart noot
	1/2 tel (twee in een tel)	Achtste noot
	1/4 tel (vier in een tel)	Zestiende noot

PRAKTIJK

In dit hoofdstuk nieuwe tips voor houding en ademhaling. Daarnaast leren we een grote intonatiesprong bij de klankvormingsoefeningen in verschillende maatsoorten. De kwartnoot duurt steeds één tel.

Houding: veerkracht

Tijdens het zingen is een ontspannen lichaam noodzakelijk. Blijf soepel in de gewrichten en let erop dat er steeds veerkracht in het lichaam is.

Oefening: "Skiën bij een hoge sprong".

Bij deze klankintonatie knikken we door de knieën bij de opwaartse sprong. Hierbij gooien we de armen naar achteren.

jo - do - jo

jo - do - jo

Ademhaling: "adem als water in de fles"

Je kunt de ademhaling in het lichaam vergelijken met het vullen van een fles met water. Het water gaat eerst naar de bodem en vult de fles van onder naar boven. Zo is het ook met de ademhaling. Bij de inademing stroomt de lucht naar de bekkenbodem en de onderbuik. Zo wordt het onderlichaam gevuld met lucht, van het bekken tot aan je middel (het middenrif).

Oefening: Sluit je ogen en 'voel' je ademhaling als water.

1. Adem uit op 'fff'.
2. Wacht drie tellen.
3. Laat het 'water' je bekken en onderbuik vullen.
4. Wacht even voor je weer uitademt.

Klankvorming: stijgende grote sprong

We gaan de klinkeroefeningen toepassen op een grote sprong. In de baspartij van het koor zijn regelmatig grote sprongen terug te vinden. Eén van deze sprongen heet 'de kwart'.

Stijgende kwartsprong

Varieer bij deze oefening de klinkers per gezongen noot. Laat de oefeningen steeds per halve toon stijgen of dalen.

De oefening begint op de centrale noot E (mi) in het middenregister. Deze noot wordt gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

etc.

etc.

De stijgende kwartsprong in combinatie met de secunde.

De 'oo' is een klinker waarbij de mondstand rond is. Je zingt de 'o' zoals je hem ziet!

De oefening begint op de centrale noot E (mi) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

etc.

etc.

De stijgende kwintsprong

Een andere sprong die veel voorkomt is 'de kwint'.

De oefening begint op de lage noot D (re) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

etc.

etc.

De stijgende kwintsprong in combinatie met de secunde.

De oefening begint op de lage noot D (re) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

Two staves of music in 4/4 time. The top staff is in treble clef and the bottom staff is in bass clef. Both staves show a sequence of notes: D4, E4, F4, G4, A4, B4, C5, D5, E5, F5, G5, A5, B5, C6, D6, E6, F6, G6, A6, B6, C7, D7, E7, F7, G7, A7, B7, C8, D8, E8, F8, G8, A8, B8, C9, D9, E9, F9, G9, A9, B9, C10, D10, E10, F10, G10, A10, B10, C11, D11, E11, F11, G11, A11, B11, C12, D12, E12, F12, G12, A12, B12, C13, D13, E13, F13, G13, A13, B13, C14, D14, E14, F14, G14, A14, B14, C15, D15, E15, F15, G15, A15, B15, C16, D16, E16, F16, G16, A16, B16, C17, D17, E17, F17, G17, A17, B17, C18, D18, E18, F18, G18, A18, B18, C19, D19, E19, F19, G19, A19, B19, C20, D20, E20, F20, G20, A20, B20, C21, D21, E21, F21, G21, A21, B21, C22, D22, E22, F22, G22, A22, B22, C23, D23, E23, F23, G23, A23, B23, C24, D24, E24, F24, G24, A24, B24, C25, D25, E25, F25, G25, A25, B25, C26, D26, E26, F26, G26, A26, B26, C27, D27, E27, F27, G27, A27, B27, C28, D28, E28, F28, G28, A28, B28, C29, D29, E29, F29, G29, A29, B29, C30, D30, E30, F30, G30, A30, B30, C31, D31, E31, F31, G31, A31, B31, C32, D32, E32, F32, G32, A32, B32, C33, D33, E33, F33, G33, A33, B33, C34, D34, E34, F34, G34, A34, B34, C35, D35, E35, F35, G35, A35, B35, C36, D36, E36, F36, G36, A36, B36, C37, D37, E37, F37, G37, A37, B37, C38, D38, E38, F38, G38, A38, B38, C39, D39, E39, F39, G39, A39, B39, C40, D40, E40, F40, G40, A40, B40, C41, D41, E41, F41, G41, A41, B41, C42, D42, E42, F42, G42, A42, B42, C43, D43, E43, F43, G43, A43, B43, C44, D44, E44, F44, G44, A44, B44, C45, D45, E45, F45, G45, A45, B45, C46, D46, E46, F46, G46, A46, B46, C47, D47, E47, F47, G47, A47, B47, C48, D48, E48, F48, G48, A48, B48, C49, D49, E49, F49, G49, A49, B49, C50, D50, E50, F50, G50, A50, B50, C51, D51, E51, F51, G51, A51, B51, C52, D52, E52, F52, G52, A52, B52, C53, D53, E53, F53, G53, A53, B53, C54, D54, E54, F54, G54, A54, B54, C55, D55, E55, F55, G55, A55, B55, C56, D56, E56, F56, G56, A56, B56, C57, D57, E57, F57, G57, A57, B57, C58, D58, E58, F58, G58, A58, B58, C59, D59, E59, F59, G59, A59, B59, C60, D60, E60, F60, G60, A60, B60, C61, D61, E61, F61, G61, A61, B61, C62, D62, E62, F62, G62, A62, B62, C63, D63, E63, F63, G63, A63, B63, C64, D64, E64, F64, G64, A64, B64, C65, D65, E65, F65, G65, A65, B65, C66, D66, E66, F66, G66, A66, B66, C67, D67, E67, F67, G67, A67, B67, C68, D68, E68, F68, G68, A68, B68, C69, D69, E69, F69, G69, A69, B69, C70, D70, E70, F70, G70, A70, B70, C71, D71, E71, F71, G71, A71, B71, C72, D72, E72, F72, G72, A72, B72, C73, D73, E73, F73, G73, A73, B73, C74, D74, E74, F74, G74, A74, B74, C75, D75, E75, F75, G75, A75, B75, C76, D76, E76, F76, G76, A76, B76, C77, D77, E77, F77, G77, A77, B77, C78, D78, E78, F78, G78, A78, B78, C79, D79, E79, F79, G79, A79, B79, C80, D80, E80, F80, G80, A80, B80, C81, D81, E81, F81, G81, A81, B81, C82, D82, E82, F82, G82, A82, B82, C83, D83, E83, F83, G83, A83, B83, C84, D84, E84, F84, G84, A84, B84, C85, D85, E85, F85, G85, A85, B85, C86, D86, E86, F86, G86, A86, B86, C87, D87, E87, F87, G87, A87, B87, C88, D88, E88, F88, G88, A88, B88, C89, D89, E89, F89, G89, A89, B89, C90, D90, E90, F90, G90, A90, B90, C91, D91, E91, F91, G91, A91, B91, C92, D92, E92, F92, G92, A92, B92, C93, D93, E93, F93, G93, A93, B93, C94, D94, E94, F94, G94, A94, B94, C95, D95, E95, F95, G95, A95, B95, C96, D96, E96, F96, G96, A96, B96, C97, D97, E97, F97, G97, A97, B97, C98, D98, E98, F98, G98, A98, B98, C99, D99, E99, F99, G99, A99, B99, C100, D100, E100, F100, G100, A100, B100, C101, D101, E101, F101, G101, A101, B101, C102, D102, E102, F102, G102, A102, B102, C103, D103, E103, F103, G103, A103, B103, C104, D104, E104, F104, G104, A104, B104, C105, D105, E105, F105, G105, A105, B105, C106, D106, E106, F106, G106, A106, B106, C107, D107, E107, F107, G107, A107, B107, C108, D108, E108, F108, G108, A108, B108, C109, D109, E109, F109, G109, A109, B109, C110, D110, E110, F110, G110, A110, B110, C111, D111, E111, F111, G111, A111, B111, C112, D112, E112, F112, G112, A112, B112, C113, D113, E113, F113, G113, A113, B113, C114, D114, E114, F114, G114, A114, B114, C115, D115, E115, F115, G115, A115, B115, C116, D116, E116, F116, G116, A116, B116, C117, D117, E117, F117, G117, A117, B117, C118, D118, E118, F118, G118, A118, B118, C119, D119, E119, F119, G119, A119, B119, C120, D120, E120, F120, G120, A120, B120, C121, D121, E121, F121, G121, A121, B121, C122, D122, E122, F122, G122, A122, B122, C123, D123, E123, F123, G123, A123, B123, C124, D124, E124, F124, G124, A124, B124, C125, D125, E125, F125, G125, A125, B125, C126, D126, E126, F126, G126, A126, B126, C127, D127, E127, F127, G127, A127, B127, C128, D128, E128, F128, G128, A128, B128, C129, D129, E129, F129, G129, A129, B129, C130, D130, E130, F130, G130, A130, B130, C131, D131, E131, F131, G131, A131, B131, C132, D132, E132, F132, G132, A132, B132, C133, D133, E133, F133, G133, A133, B133, C134, D134, E134, F134, G134, A134, B134, C135, D135, E135, F135, G135, A135, B135, C136, D136, E136, F136, G136, A136, B136, C137, D137, E137, F137, G137, A137, B137, C138, D138, E138, F138, G138, A138, B138, C139, D139, E139, F139, G139, A139, B139, C140, D140, E140, F140, G140, A140, B140, C141, D141, E141, F141, G141, A141, B141, C142, D142, E142, F142, G142, A142, B142, C143, D143, E143, F143, G143, A143, B143, C144, D144, E144, F144, G144, A144, B144, C145, D145, E145, F145, G145, A145, B145, C146, D146, E146, F146, G146, A146, B146, C147, D147, E147, F147, G147, A147, B147, C148, D148, E148, F148, G148, A148, B148, C149, D149, E149, F149, G149, A149, B149, C150, D150, E150, F150, G150, A150, B150, C151, D151, E151, F151, G151, A151, B151, C152, D152, E152, F152, G152, A152, B152, C153, D153, E153, F153, G153, A153, B153, C154, D154, E154, F154, G154, A154, B154, C155, D155, E155, F155, G155, A155, B155, C156, D156, E156, F156, G156, A156, B156, C157, D157, E157, F157, G157, A157, B157, C158, D158, E158, F158, G158, A158, B158, C159, D159, E159, F159, G159, A159, B159, C160, D160, E160, F160, G160, A160, B160, C161, D161, E161, F161, G161, A161, B161, C162, D162, E162, F162, G162, A162, B162, C163, D163, E163, F163, G163, A163, B163, C164, D164, E164, F164, G164, A164, B164, C165, D165, E165, F165, G165, A165, B165, C166, D166, E166, F166, G166, A166, B166, C167, D167, E167, F167, G167, A167, B167, C168, D168, E168, F168, G168, A168, B168, C169, D169, E169, F169, G169, A169, B169, C170, D170, E170, F170, G170, A170, B170, C171, D171, E171, F171, G171, A171, B171, C172, D172, E172, F172, G172, A172, B172, C173, D173, E173, F173, G173, A173, B173, C174, D174, E174, F174, G174, A174, B174, C175, D175, E175, F175, G175, A175, B175, C176, D176, E176, F176, G176, A176, B176, C177, D177, E177, F177, G177, A177, B177, C178, D178, E178, F178, G178, A178, B178, C179, D179, E179, F179, G179, A179, B179, C180, D180, E180, F180, G180, A180, B180, C181, D181, E181, F181, G181, A181, B181, C182, D182, E182, F182, G182, A182, B182, C183, D183, E183, F183, G183, A183, B183, C184, D184, E184, F184, G184, A184, B184, C185, D185, E185, F185, G185, A185, B185, C186, D186, E186, F186, G186, A186, B186, C187, D187, E187, F187, G187, A187, B187, C188, D188, E188, F188, G188, A188, B188, C189, D189, E189, F189, G189, A189, B189, C190, D190, E190, F190, G190, A190, B190, C191, D191, E191, F191, G191, A191, B191, C192, D192, E192, F192, G192, A192, B192, C193, D193, E193, F193, G193, A193, B193, C194, D194, E194, F194, G194, A194, B194, C195, D195, E195, F195, G195, A195, B195, C196, D196, E196, F196, G196, A196, B196, C197, D197, E197, F197, G197, A197, B197, C198, D198, E198, F198, G198, A198, B198, C199, D199, E199, F199, G199, A199, B199, C200, D200, E200, F200, G200, A200, B200, C201, D201, E201, F201, G201, A201, B201, C202, D202, E202, F202, G202, A202, B202, C203, D203, E203, F203, G203, A203, B203, C204, D204, E204, F204, G204, A204, B204, C205, D205, E205, F205, G205, A205, B205, C206, D206, E206, F206, G206, A206, B206, C207, D207, E207, F207, G207, A207, B207, C208, D208, E208, F208, G208, A208, B208, C209, D209, E209, F209, G209, A209, B209, C210, D210, E210, F210, G210, A210, B210, C211, D211, E211, F211, G211, A211, B211, C212, D212, E212, F212, G212, A212, B212, C213, D213, E213, F213, G213, A213, B213, C214, D214, E214, F214, G214, A214, B214, C215, D215, E215, F215, G215, A215, B215, C216, D216, E216, F216, G216, A216, B216, C217, D217, E217, F217, G217, A217, B217, C218, D218, E218, F218, G218, A218, B218, C219, D219, E219, F219, G219, A219, B219, C220, D220, E220, F220, G220, A220, B220, C221, D221, E221, F221, G221, A221, B221, C222, D222, E222, F222, G222, A222, B222, C223, D223, E223, F223, G223, A223, B223, C224, D224, E224, F224, G224, A224, B224, C225, D225, E225, F225, G225, A225, B225, C226, D226, E226, F226, G226, A226, B226, C227, D227, E227, F227, G227, A227, B227, C228, D228, E228, F228, G228, A228, B228, C229, D229, E229, F229, G229, A229, B229, C230, D230, E230, F230, G230, A230, B230, C231, D231, E231, F231, G231, A231, B231, C232, D232, E232, F232, G232, A232, B232, C233, D233, E233, F233, G233, A233, B233, C234, D234, E234, F234, G234, A234, B234, C235, D235, E235, F235, G235, A235, B235, C236, D236, E236, F236, G236, A236, B236, C237, D237, E237, F237, G237, A237, B237, C238, D238, E238, F238, G238, A238, B238, C239, D239, E239, F239, G239, A239, B239, C240, D240, E240, F240, G240, A240, B240, C241, D241, E241, F241, G241, A241, B241, C242, D242, E242, F242, G242, A242, B242, C243, D243, E243, F243, G243, A243, B243, C244, D244, E244, F244, G244, A244, B244, C245, D245, E245, F245, G245, A245, B245, C246, D246, E246, F246, G246, A246, B246, C247, D247, E247, F247, G247, A247, B247, C248, D248, E248, F248, G248, A248, B248, C249, D249, E249, F249, G249, A249, B249, C250, D250, E250, F250, G250, A250, B250, C251, D251, E251, F251, G251, A251, B251, C252, D252, E252, F252, G252, A252, B252, C253, D253, E253, F253, G253, A253, B253, C254, D254, E254, F254, G254, A254, B254, C255, D255, E255, F255, G255, A255, B255, C256, D256, E256, F256, G256, A256, B256, C257, D257, E257, F257, G257, A257, B257, C258, D258, E258, F258, G258, A258, B258, C259, D259, E259, F259, G259, A259, B259, C260, D260, E260, F260, G260, A260, B260, C261, D261, E261, F261, G261, A261, B261, C262, D262, E262, F262, G262, A262, B262, C263, D263, E263, F263, G263, A263, B263, C264, D264, E264, F264, G264, A264, B264, C265, D265, E265, F265, G265, A265, B265, C266, D266, E266, F266, G266, A266, B266, C267, D267, E267, F267, G267, A267, B267, C268, D268, E268, F268, G268, A268, B268, C269, D269, E269, F269, G269, A269, B269, C270, D270, E270, F270, G270, A270, B270, C271, D271, E271, F271, G271, A271, B271, C272, D272, E272, F272, G272, A272, B272, C273, D273, E273, F273, G273, A273, B273, C274, D274, E274, F274, G274, A274, B274, C275, D275, E275, F275, G275, A275, B275, C276, D276, E276, F276, G276, A276, B276, C277, D277, E277, F277, G277, A277, B277, C278, D278, E278, F278, G278, A278, B278, C279, D279, E279, F279, G279, A279, B279, C280, D280, E280, F280, G280, A280, B280, C281, D281, E281, F281, G281, A281, B281, C282, D282, E282, F282, G282, A282, B282, C283, D283, E283, F283, G283, A283, B283, C284, D284, E284, F284, G284, A284, B284, C285, D285, E285, F285, G285, A285, B285, C286, D286, E286, F286, G286, A286, B286, C287, D287, E287, F287, G287, A287, B287, C288, D288, E288, F288, G288, A288, B288, C289, D289, E289, F289, G289, A289, B289, C290, D290, E290, F290, G290, A290, B290, C291, D291, E291, F291, G291, A291, B291, C292, D292, E292, F292, G292, A292, B292, C293, D293, E293, F293, G293, A293, B293, C294, D294, E294, F294, G294, A294, B294, C295, D295, E295, F295, G295, A295, B295, C296, D296, E296, F296, G296, A296, B296, C297, D297, E297, F297, G297, A297, B297, C298, D298, E298, F298, G298, A298, B298, C299, D299, E299, F299, G299, A299, B299, C300, D300, E300, F300, G300, A300, B300, C301, D301, E301, F301, G301, A301, B301, C302, D302, E302, F302, G302, A302, B302, C303, D303, E303, F303, G303, A303, B303, C304, D304, E304, F304, G304, A304, B304, C305, D305, E305, F305, G305, A305, B305, C306, D306, E306, F306, G306, A306, B306, C307, D307, E307, F307, G307, A307, B307, C308, D308, E308, F308, G308, A308, B308, C309, D309, E309, F309, G309, A309, B309, C310, D310, E310, F310, G310, A310, B310, C311, D311, E311, F311, G311, A311, B311, C312, D312, E312, F312, G312, A312, B312, C313, D313, E313, F313, G313, A313, B313, C314, D314, E314, F314, G314, A314, B314, C315, D315, E315, F315, G315, A315, B315, C316, D316, E316, F316, G316, A316, B316, C317, D317, E317, F317, G317, A317, B317, C318, D318, E318, F318, G318, A318, B318, C319, D319, E319, F319, G319, A319, B319, C320, D320, E320, F320, G320, A320, B320, C321, D321, E321, F321, G321, A321, B321, C322, D322, E322, F322, G322, A322, B322, C323, D323, E323, F323, G323, A323, B323, C324, D324, E324, F324, G324, A324, B324, C325, D325, E325, F325, G325, A325, B325, C326, D326, E326, F326, G326, A326, B326, C327, D327, E327, F327, G327, A327, B327, C328, D328, E328, F328, G328, A328, B328, C329, D329, E329, F329, G329, A329, B329, C330, D330, E330, F330, G330, A330, B330, C331, D331, E331, F331, G331, A331, B331, C332, D332, E332, F332, G332, A332, B332, C333, D333, E333, F333, G333, A333, B333, C334, D334, E334, F334, G334, A334, B334, C335, D335, E335, F335, G335, A335, B335, C336, D336, E336, F336, G336, A336, B336, C337, D337, E337, F337, G337, A337, B337, C338, D338, E338, F338, G338, A338, B338, C339, D339, E339, F339, G339, A339, B339, C340, D340, E340, F340, G340, A340, B340, C341, D341, E341, F341, G341, A341, B341, C342, D342, E342, F342, G342, A342, B342, C343, D343, E343, F343, G343, A343, B343, C344, D344, E344, F344, G344, A344, B344, C345, D345, E345, F345, G345, A345, B345, C346, D346, E346, F346, G346, A346, B346, C347, D347, E347, F347, G347, A347, B347, C348, D348, E348, F348, G348, A348, B348, C349, D349, E349, F349, G349, A349, B349, C350, D350, E350, F350, G350, A350, B350, C351, D351, E351, F351, G351, A351, B351, C352, D352, E352, F352, G352, A352, B352, C353, D353, E353, F353, G353, A353, B353, C354, D354, E354, F354, G354, A354, B354, C355, D355, E355, F355, G355, A355, B355, C356, D356, E356, F356, G356, A356, B356, C357, D357, E357, F357, G357, A357, B357, C358, D358, E358, F358, G358, A358, B358, C359, D359, E359, F359, G359, A359, B359, C360, D360, E360, F360, G360, A360, B360, C361, D361, E361, F361, G361, A361, B361, C362, D362, E362, F362, G362, A362, B362, C363, D363, E363, F363, G363, A363, B363, C364, D364, E364, F364, G364, A364, B364, C365, D365, E365, F365, G365, A365, B365, C366, D366, E366, F366, G366, A366, B366, C367, D367, E367, F367, G367, A367, B367, C368, D368, E368, F368, G368, A368, B368, C369, D369, E369, F369, G369, A369, B369, C370, D370, E370, F370

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

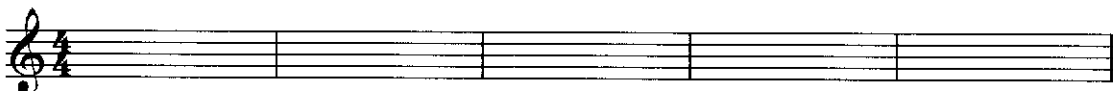
Rusttekens en maten

Rusttekens: Als je met een muziekstuk bezig bent, zijn er ook momenten waarop je niet hoeft te zingen. Voor deze momenten gebruiken we rusttekens. Bij de diverse notenwaarden behoren ook rustwaarden. Let goed op hoe de rusttekens op de notenbalk genoteerd staan!

Aantal tellen rust	Bijbehorende notenwaarden	Rusttekens	Benaming
vier tellen			Hele rust
twee tellen			Halve rust
een tel			Kwart rust
1/2 tel			Achtste rust
1/4 tel			Zestiende rust

Maat: Een koorpartituur bestaat uit vakjes met een 'meestal' gelijk aantal tellen. Die vakjes noemen we maten.

Maatstreep: Tussen de maten staan maatstrepen. Aan het einde van een koorwerk staat een dubbele maatstreep.

Maatsoort: De maatsoort staat meestal aan het begin van elk koorwerk. Het bovenste cijfer geeft aan hoeveel tellen er in één maat zijn, bijvoorbeeld vier tellen per maat. Het onderste cijfer geeft aan welke soort noot één tel duurt.

De kwartnoot zal dus in een zogenaamde kwartsmaat één tel duren, maar in een achtste maatsoort twee tellen! De achtste noot zal in een kwartsmaat een halve tel duren, maar in een achtste maatsoort één tellen!

PRAKTIJK

In dit praktijkgedeelte oefenen we de dalende grote sprong. We maken gebruik van diverse maatsoorten waarbij de achtste noot steeds één tel duurt.

Houding: borstkas open!

We staan als een koning op het podium... of als een bodybuilder! De borstkas is open en de schouders zijn ontspannen. De buik is lichtjes aangespannen. Druk je schouders naar beneden tijdens het zingen. Het optillen van de schouders is een eerste teken van vermoeidheid.

Tip: Ontspan je buik vlak voor de inademing. Na de inademing span je de buikspieren opnieuw lichtjes aan.

Ademhaling: onafhankelijke schouders bij de ademhaling

Bij het inademen mogen de schouders NIET omhoog gaan. We hebben hiervoor een oefening: Sta in de juiste houding rechtop. Sluit je ogen en neem je tijd voor je ademhaling. Adem in en uit in een rustig tempo. Trek de schouders op (onafhankelijk van deze ademhaling) en laat ze weer vallen. Laat de armen gewoon langs het lichaam hangen. Herhaal deze beweging enkele keren per ademhaling.

Klankvorming: de dalende grote sprong

De volgende track laat horen hoe een dalende kwart- en kwintsprong klinkt. Deze sprong is lastig te treffen. Luister daarom eerst een paar keer naar de track en probeer de toonhoogte te onthouden.

De dalende kwartsprong en de dalende kwintsprong

Let eens op de klank van de 'oe'. Wist je dat deze klank de meest 'gesloten' klinker is?

De oefening begint op de centrale noot A (la) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

loe - loe - loe   loe - loe - loe   loe - loe - loe   etc.

loe - loe - loe   loe - loe - loe   loe - loe - loe   etc.

De dalende kwartsprong in combinatie met de secunde.

Laat de oefeningen steeds per halve toon stijgen of dalen EN gebruik steeds andere klinkers en/of medeklinkers.

De oefening begint op de centrale noot G (sol) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 16, showing a descending quarter note interval combined with a second interval. The exercise is written in 8/8 time. The melody starts on G4 and descends: G4, F4, E4, D4, C4, B3, A3, G3. The bass line follows the same pattern: G3, F3, E3, D3, C3, B2, A2, G2. The exercise is repeated twice, with the second repetition starting on F4 and F3. The lyrics are "toe loe toe loe toe loe toe loe toe" under both staves.

De dalende kwintsprong in combinatie met de secunde.

De oefening begint op de centrale noot A (la) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 17, showing a descending fifth interval combined with a second interval. The exercise is written in 8/8 time. The melody starts on A4 and descends: A4, G4, F4, E4, D4, C4, B3, A3. The bass line follows the same pattern: A3, G3, F3, E3, D3, C3, B2, A2. The exercise is repeated twice, with the second repetition starting on G4 and G3. The lyrics are "ti li - li - ti - li - ti - li" under both staves.

De oefening begint op de centrale noot A (la) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 18, showing a descending fifth interval combined with a second interval. The exercise is written in 8/8 time. The melody starts on A4 and descends: A4, G4, F4, E4, D4, C4, B3, A3. The bass line follows the same pattern: A3, G3, F3, E3, D3, C3, B2, A2. The exercise is repeated twice, with the second repetition starting on G4 and G3. The lyrics are "ti - li - li - ti - li - ti - li" under both staves.

Articulatie: vóór in de mond

De uitspraak vindt plaats vóór in de mond. Keelklanken zijn dus echt uit den boze. Denk maar aan de huig-R. We maken bij de articulatie gebruik van de tong, de tanden, de lippen en de mond.

De oefening begint op de centrale noot G (sol) in het middenregister. Deze noot wordt gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vertrekkende vanuit deze noot, herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

tu - tu - ku - tu - tu - ku tu - tu - ku tu - tu - ku tu etc.

tu - tu - ku - tu - tu - ku tu - tu - ku tu - tu - ku tu etc.

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Maatsoorten

Voorbeelden van maatsoorten:

$\frac{2}{4}$ = tweekwartsmaat: er zijn twee tellen in iedere maat, de kwartnoot duurt één tel.

Maatsoort is 2/4

Er zijn twee tellen in de maat.
De kwartnoot duurt één tel.

De halve noot duurt twee tellen.
Een volle maat dus

De kwartnoot duurt een tel.
De kwartrust duurt een tel.
Een volle maat dus.

$\frac{3}{4}$ = driekwartsmaat: er zijn drie tellen in iedere maat, de kwartnoot duurt één tel.

Maatsoort is 3/4

Er zijn drie tellen in de maat.
De kwartnoot duurt één tel.

De halve noot duurt twee tellen.

De halve noot met punt duurt drie tellen, want de punt achter de noot verlengt deze met de helft van de waarde, dus twee + één = drie tellen!

De halve noot mét punt duurt drie tellen.
Een volle maat dus.

De kwartnoot duurt een tel.
De kwartrust duurt een tel.
Een volle maat dus.

$\frac{4}{4}$ = vierkwartsmaat: Er zijn vier tellen in iedere maat, de kwartnoot duurt één tel.

Maatsoort is 4/4

Er zijn vier tellen in de maat.
De kwartnoot duurt één tel.

De hele noot duurt vier tellen.
Een volle maat dus.

De kwartnoot duurt een tel.
De kwartrust duurt een tel.
Een volle maat dus.

De mars wordt veel gebruikt in de militaire muziek, bijvoorbeeld bij parades om de manschappen in hetzelfde strakke tempo te laten marcheren. De mars staat altijd in een tweedelige maatsoort, bijvoorbeeld 2/4 of 4/4.

De wals daarentegen staat altijd in een driedelige maatsoort, bijvoorbeeld 3/4. Het is een draaidans voor paren. De meest authentieke wals is de Weense wals.

Dynamiek is een belangrijk expressiemiddel. Door passages zachter of luider te zingen geef je ze als het ware een extra lading. In dit gedeelte besteden we aandacht aan de dynamische verschillen tijdens het zingen.

Houding: open

Of je nu luid of zacht zingt, het is heel belangrijk om de dynamische verschillen NIET weer te geven in je houding! Soms worden mensen heel 'klein', wanneer ze piano (zacht) moeten zingen. Ook komt het voor dat ze het hoofd extra omhoog houden als ze forte (sterk) moeten zingen. Deze houdingen zijn niet juist. Het lichaam moet steeds 'open' blijven staan. Een zanger houdt zijn lichaam steeds correct in een trotse koningshouding.

Ademhaling: laag

Ook bij de ademhaling moet je ervoor zorgen dat de expressievorm deze NIET beïnvloedt. Sommige amateur-zangers gaan minder of hoger ademen voor een pianoklank. Dit zal nooit tot een mooi resultaat leiden. Bij forteklanken wordt er regelmatig TEVEEL lucht genomen. Dit blokkeert het middenrif, waardoor de klank ongecontroleerd is. We hebben niet zoveel lucht nodig als we zingen. Wees spaarzaam in je luchtverbruik en blokkeer het middenrif niet door lucht in de borstkas! Blijf steeds een lage ademhaling gebruiken.

Klankvorming: dynamisch zingen

Dynamisch zingen is bijvoorbeeld neuriën, het zingen van een zachte klank, het zingen van een crescendo (sterker worden), het zingen van een diminuendo (zachter worden) en het zingen van een forte.

Neuriën: **ultiem zacht klankmoment!**

Om de klank vooraan in de mond te voelen, kun je het beste neuriën op de letter 'm'. Tijdens het neuriën heb je:

- je tanden van elkaar;
- je tong tussen de tanden;
- je lippen gesloten;
- je mond zo ruim als een "gotische kathedraal".

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

The image shows two staves of musical notation. The top staff is in treble clef with a 4/4 time signature. It contains a whole note chord consisting of F4, C5, and G4. Below the staff is the dynamic marking 'mmm' and the text 'etc.'. The bottom staff is in bass clef with a 4/4 time signature. It contains a whole note chord consisting of F3, C4, and G3. Below the staff is the dynamic marking 'mmm' and the text 'etc.'.

Zachte klank

Start met neuriën en neem de zachte klank over via de 'ie'. Voel de klank aan je tanden. Na het zingen van de 'ie' ga je terug naar het neuriën. De gehele oefening doe je in één ademhaling. Probeer de oefening zo traag mogelijk uit te voeren.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 21, showing two staves (treble and bass clef) in 4/4 time. The melody consists of three notes: a half note 'mmm', a quarter note 'mie', and a half note 'mmm'. The notes are connected by a slur. The exercise is repeated twice, with the second time being a half tone higher. The notation ends with 'etc.' on both staves.

Crescendo

Start in de zachte klank en voel de klank aan je tanden. In het begin van het crescendo worden we maar een heel klein beetje luider. Naar het einde toe wordt het crescendo steeds groter. Houd het lichaam goed open en recht terwijl je deze oefening doet!

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 22, showing two staves (treble and bass clef) in 4/4 time. The melody consists of four notes: a half note 'mmm', a quarter note 'ie', a half note 'IE', and a half note 'IEEEEE'. The notes are connected by a slur. The exercise is repeated twice, with the second time being a half tone higher. The notation ends with 'etc.' on both staves.

Crescendo en decrescendo

Doe deze oefening met de volgende woorden: zie, mooi, zee, zuur, raar, moe en leuk.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

Musical notation for exercise 23, showing a 4/4 time signature. The melody consists of four quarter notes: F4, E4, D4, and C4. The lyrics 'zie', 'IE', 'IE', and 'ie' are written below the notes. The piano accompaniment consists of four quarter notes: F3, E3, D3, and C3. The lyrics 'zie', 'IE', 'IE', and 'ie' are written below the notes. Both staves end with 'etc.'.

Forte

Het zingen van een forte start **ALTID** vanuit een piano. Vanuit het piano maak je een kort en groot crescendo naar een 'grote' fortetklank. In dit beginstadium leren we na een 'forte' altijd weer zacht te eindigen. Daarom eindigt deze oefening met een decrescendo.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 24, showing a 4/4 time signature. The melody consists of four quarter notes: F4, G4, A4, and B4. The lyrics 'ZIE', 'IE', 'IE', and 'ie' are written below the notes. The piano accompaniment consists of four quarter notes: F3, G3, A3, and B3. The lyrics 'ZIE', 'IE', 'IE', and 'ie' are written below the notes. Both staves end with 'etc.'.

Hoe kun je legato (gebonden) zingen?

Hiervoor vorm je een ronde toon. Je hebt meer aandacht voor de klinker en het dragen van de klinker tot aan de volgende toon. In het zingen ervaar je een vermeerdering van spanning, van draagkracht en van ruimte.

Articulatie: uitspraak in zachte passages

Als we zacht zingen, is articulatie heel belangrijk. De articulatie mag niet verminderen samen met de klanksterkte van de toon. Blijf daarom tijdens de pianopassages de tekst even luid uitspreken.

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Maatsoorten - vervolg

Bij de volgende maatsoorten duurt de achtste noot één tel. Dit in tegenstelling tot het vorige hoofdstuk, waar de kwartnoot de waarde van één tel had.

 = twee achtste maat: Er zijn twee tellen in iedere maat, de achtste noot duurt één tel.

 = drie achtste maat: er zijn drie tellen in de maat, de achtste noot duurt één tel.

 = zes achtste maat: er zijn zes tellen in de maat, de achtste noot duurt één tel.

Zoals je ziet, worden de vlaggetjes van de achtste noten soms aan elkaar gekoppeld. Dat kan met het binden van de noten te maken hebben, maar ook met de wijze waarop we de tekst van het koorwerk moeten zingen.

Bij de volgende maatsoorten heeft de halve noot de waarde van één tel.

 = twee tweede maat: Er zijn twee tellen in iedere maat, de halve noot duurt één tel.

 = drie tweede maat: Er zijn drie tellen in de maat, de halve noot duurt één tel.

Een melodie bestaat vaak uit stijgende of dalende lijnen. Om deze langere toonreeksen goed uit te voeren besteden we extra aandacht aan ademhaling en houding.

Houding: zittend zingen

Tijdens een koorrepetitie oefenen we vaak zittend. Het is daarom belangrijk om aandacht te geven aan de houding tijdens het zitten. Let op het volgende:

1. Zit vooraan op je stoel.
2. Beide voeten steunen op de grond.
3. De benen in een hoek van 90 graden.
4. Zit rechtop en leun niet met je rug tegen de leuning.

Ademhaling: contact met het middenrif

Elke noot 'plaats' je op het middenrif. Bij een reeks noten, of een accent, moet je bewust dit contact maken. Allereerst moet je je bewust worden van de plaats van het middenrif. Voor sommige zangers is het eenvoudiger om zittend dit contact te voelen. Doe daarom de volgende oefening zittend.

Oefening "De stoomtrein":

In deze oefening imiteren we het geluid van een vertrekkende stoomtrein. Let erop dat je geen druk uitoefent op de keel en dat je rustig de tijd neemt voor je ademhaling.

1. Plaats je handen op je onderbuik.
2. Adem rustig in, naar je handen toe.
3. Vervolgens adem je uit op een 'SSS-klank'.
4. Hierbij richt de buikwand zich naar buiten, naar de handen toe.
5. Naarmate de oefening langer duurt, laat je de 'SSS-klank' zich sneller herhalen.
6. VOEL de puls van het middenrif.

Klankvorming: dalende lijn

Dalende lijn in traag tempo

Bij het zingen van een dalende lijn richt je de klankstroom naar je tanden. Start de oefeningen met een 'IE'-klank, omdat deze vooraan in de mond wordt gevormd. Meng deze klank vervolgens met andere klinkers.

Tekstwisselingen:

1. Tie-tee-tie-tee-tie
2. Tie-toe-tie-toe-tie
3. Lie-jae-lie-jae-lie

De oefening begint op de centrale noot G (sol) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze G herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

etc.

Lie - lie - lie - lie - lie
 Lie - loo - lie - loo - lie
 Lie - luu - lie - luu - lie

etc.

Lie - lie - lie - lie - lie
 Lie - loo - lie - loo - lie
 Lie - luu - lie - luu - lie

Stijgende en dalende lijnen in sneller tempo

Bij het zingen van deze oefening begin je met de hoogste noot. De plaats van deze noot blijf je voelen tijdens de gehele oefening. "De hoogste noot bepaalt de zin". Dit wil zeggen: de ademhaling, steun en inwendige ruimte die je nodig hebt voor de hoogste noot, gebruik je tijdens de hele zin.

De oefening begint op de centrale noot G (sol) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze G herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

etc.

Lie - lie - lie - lie - lie - lie - lie - lie - lie

etc.

Lie - lie - lie - lie - lie - lie - lie - lie - lie

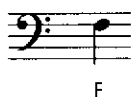
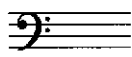
ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Sleutels

In het mannenkoor lezen de tenoren het notenbeeld in de violsleutel, G-sleutel, sol-sleutel. Dit geldt ook voor de sopranen en altten in het gemengd koor, en alle stemmen in het vrouwenkoor. De G/sol ligt op de tweede lijn. De klank van de tenoren is één octaaf (8 tonen) lager!

In het mannenkoor en gemengd koor lezen de baritons/bassen in de bassleutel, F-sleutel, fa-sleutel. De F/fa ligt op de vierde lijn.

Opgelet: Wanneer tenoren in het gemengd koor zingen, lezen ze het notenbeeld in de bassleutel! Zij worden dan als 'lage' stemmen gezien.

Het begin en einde van een toon is voor een zanger direct gekoppeld aan tekst. Medeklinkers en klinkers maken het de zanger soms lastig. Aan de hand van oefeningen en tips leren we hoe hier mee om te gaan.

Houding: groeien tijdens het zingen

Tijdens het zingen 'groeit' je in houding. Doordat de ruggengraat rekt voel je dit in je rug. Het hoogste punt is de kruin van het hoofd, het laagste punt is het staartbeen. Van staartbeen tot kruin kun je één rechte lijn voelen. Je groeit van onder naar boven...! Ook als je zittend zingt, kun je deze groeilijn ervaren.

Ademhaling: snuif lucht in je buik

Het groeien van het lichaam heeft ook een positieve invloed op de ademhaling. Hierdoor krijg je een prikkel tot een diepere ademhaling. Combineer deze groeioefening met 'ruiken':

1. Snuif de geur van een lekker parfum tot diep in je buik.
2. Neem je tijd om een lange, diepe ademhaling toe te passen.
3. Ervaar ondertussen de groeibeweging in je rug.

Klankvorming: toonaanzet en afsluiting

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

moo - - - i
lie - - - d

moo - - - i
lie - - - d

Algemeen

Het zingen bevat drie elementen:

Aanzet	klank	Afsluiting
m	oo	i (klinker)
l	ie	d (medeklinker)

Aanzet:

Deze medeklinker spreek je uit op het harapunt. Het harapunt kun je voelen als je met je handpalm op je navel drukt en de vingers naar de vloer wijzen. Met de toppen van de vingers kom je nu bij het harapunt (bij het schaambeentje). Dit punt ligt zeer laag, onder aan de buikwand.

Klank:

Je zingt de klinker van de lettergreep. Als je tekst zingt, denk je vanuit de klinker, niet vanuit het woord. Je geeft steeds 'stroming' aan de klinker. De klank staat nooit stil, er is altijd een kleine dynamiek in het woord aanwezig.

Afsluiting:

Ook deze spreek je uit op het harapunt. Hiervoor is het noodzakelijk dat je de ademhaling goed blijft controleren.

Aanzet met klinker

Er is altijd een aanzet, ook al begint het woord met een klinker. Indien er geen startmedeklinker aan het woord is, wordt er een 'h' of 'j' voorgedacht. We spreken van een 'aspiratie' bij het gebruik van de 'h'. Indien we de 'j' voordenkten, dan wordt er ook gebruik gemaakt van de articulatiebeweging in de mond.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

aa - - - p
aa - - - p

aa - - - p
aa - - - p

Aanzet	klank	Afsluiting
(aspiratie) h	aa	p
(beweging) j	aa	i

Het zingen van tweeklanken

Pas op met tweeklanken. Je zingt alleen de hoofdklinker als klank. De tweede klinker wordt bijgevoegd bij de afsluiting.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Aanzet	klank	Afsluiting
H	E	IL

Articulatie: eindmedeklinkers

Wees zorgvuldig met de eindmedeklinkers! Aandachtspunten:

1. Articuleer de eindmedeklinkers duidelijk!
2. Luister naar de rest van het koor en de puls van de muziek om de eindmedeklinkers 'samen' te laten klinken.
3. Meestal wordt de eindmedeklinker uitgesproken op de eerstvolgende rust.
4. In het andere geval wordt de eindmedeklinker uitgesproken net voor het einde van de tel.

Let goed op de dirigent bij het afsluiten van de toon.

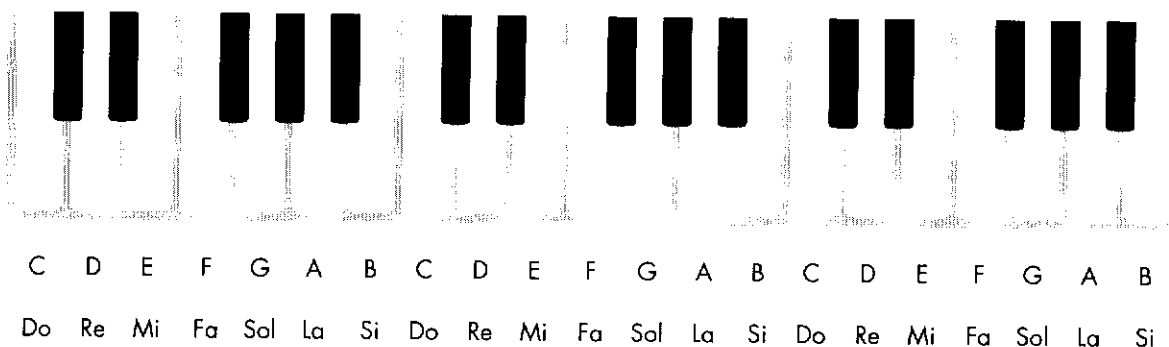

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Hele en halve tonen; kruisen en molten

Hele en halve tonen: In het Westerse toonsysteem noemen we de kleinste afstand tussen twee opeenvolgende noten een halve toon. Wanneer we op een toetsenbord van C naar C gaan, (van do naar do) zijn er twaalf halve toonafstanden.

We zien onmiddellijk dat er tussen E-F (mi-fa) en B-C (si-do) geen zwarte toetsen liggen. Dat komt omdat er tussen die noten maar een halve toonafstand ligt.

Wanneer we van C naar C zingen/spelen, maken we gebruik van de zeven zogenaamde stamtonen. Door de stamtonen met een kruisteken te verhogen of met een molteken te verlagen, ontstaan de afgeleide tonen. Dit noteren we in de koorpartituur door een speciaal teken voor de betreffende noot te plaatsen.

Een verhoging wordt aangegeven met een kruisteken #, een verlaging met een molteken b.

De basis van een muziekstuk is vaak een toonladder. Dit kan een majeuretoonladder zijn (vrolijk van karakter) of een mineurtoonladder (droevig van karakter). Binnen die verschillende toonladders spelen de halve en hele tonen een belangrijke rol. Het aantal vaste kruisen of molten van een toonladder staat bij de sleutel genoteerd. De betreffende noten worden dus in het gehele werk verhoogd respectievelijk verlaagd met een halve toon.

In deze compositie wordt dus een toonladder gebruikt (majeur of mineur) met slechts één vast voorteken, Fis = Fa-kruis.

In deze compositie wordt dus een toonladder gebruikt (majeur of mineur) met eveneens slechts één voorteken, Bes = Si-mol.

De afgeleide tonen (toevallig verhoogde of verlaagde noten) krijgen het kruis- of molteken pas genoteerd waar nodig in die betreffende maat.

Een kruis verhoogt een noot. De F wordt F# (spreek uit fies). Dus f wordt fis en g wordt gis, etc.:

f   fis   g   gis
Fa   Fa-kruis   Sol   Sol-kruis

Een mol verlaagt een noot. De B wordt B $\flat$ (spreek uit bes). Dus b wordt bes, e wordt es. (uitzondering: a wordt as).

b   bes   e   es
Si   Si-mol   Mi   Mi-mol

Houding: ontspannen zingen in een ontspannen lichaam

Het is niet eenvoudig om je te ontspannen tijdens het zingen. Daarom kan het zinvol zijn om de repetitie te starten met enkele opwarmings- en ontspanningsoefeningen voor het lichaam.

1. Rek jezelf uit: pluk het fruit uit de boom.
2. Schud met je armen. Eerst apart en daarna tezamen.
3. Schud met je benen: links en rechts.
4. Vouw je handen in je nek en draai met je bekken.
5. Laat je hoofd voorover vallen. Maak vervolgens een draaiende beweging. Doe deze oefening van links naar rechts en omgekeerd.
6. Maak een draaiende beweging met de schouders.
7. Knik even door de knieën en blijf zo even staan.
8. Draai met de polsen en met de enkels.

Ademhaling: diverse soorten

Er zijn drie soorten ademhaling:

1. *Schouderademhaling*. Hierbij zien we dat bij de inademing de schouders omhoog gaan. De longen worden zeer hoog met lucht gevuld. Deze ademhaling is niet gezond. We moeten deze niet toepassen.
2. *Borstademhaling*. Hierbij zien we dat de borstkas naar voren komt. Deze ademhaling wordt veel gecombineerd met een schouderademhaling. Ook deze ademhaling is niet laag genoeg om te zingen.
3. *Buikademhaling*. Hierbij gaat het middenrif naar beneden. Het drukt op de ingewanden. De buikwand komt naar voren. De longen worden onderaan met lucht gevuld.

Costo-abdominale ademhaling: Buik-borstademhaling. Dit is een juiste en gezonde ademhaling. Het is deze ademhaling die we toepassen bij het zingen. Hierbij hebben we een maximale controle! Maar ook bij sporten en al onze andere dagelijkse activiteiten is deze ademhaling aan te bevelen!

Klankvorming: de grote terts

Sprongen zingen is niet altijd even eenvoudig. Niet elke sprong is even groot. Eén van de meest voorkomende sprongen is de terts. Er wordt slechts één toon overgeslagen. Met de terts kun je heel veel emotie in de muziek uitdrukken. De grote terts is opgewekt en open van karakter.

De grote tertsgewijs

We leiden de grote tertsgewijs af uit de trapsgewijze beweging. Let erop dat je de sprong naar boven opvangt met de buikspieren.

De oefening begint op de lage noot C (do) onderaan in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze C herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 34, showing a melody line and a bass line in 4/4 time. The melody line starts on C4 and moves up stepwise to G4, then jumps to A4, B4, and C5. The bass line starts on C3 and moves up stepwise to G3, then jumps to A3, B3, and C4. The lyrics are: mo mo mo mo mo li mo li. The notation ends with 'etc.' on both staves.

De dalende grote tertsgewijs

Nu dezelfde oefening, maar dan dalend. Let erop dat je op het einde van de oefening de hoogste noot weer mooi op steun zingt!

Tip: Zorg voor voldoende ruimte in je mond terwijl je zingt, zeker bij sprongen! Het zachte gehemelte moet zo hoog mogelijk staan. Je kunt dit vergelijken met 'gaper'. Of met het gevoel dat je hebt, als je een hete aardappel in je mond hebt (en je beleefd wilt blijven aan tafel).

De oefening begint op de centrale noot A (la) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze A herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

Musical notation for exercise 35, showing a melody line and a bass line in 4/4 time. The melody line starts on A4 and moves down stepwise to G4, F4, E4, D4, then jumps to C4, B3, and A3. The bass line starts on A3 and moves down stepwise to G3, F3, E3, D3, then jumps to C3, B2, and A2. The lyrics are: To lo to lo to To li to. The notation ends with 'etc.' on both staves.

Hele en halve toonafstanden

Het zuiver zingen van kleine toonafstanden is vaak moeilijker dan van grotere afstanden. De volgende oefeningen zijn bedoeld om al in een vroeg stadium de intonatie van hele en halve toonafstanden te oefenen. Als uitgangspunt nemen we voor alle stemsoorten een G (sol) in diverse octaven.

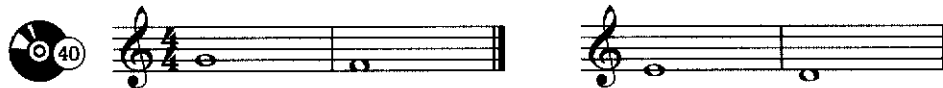
Stijgende hele tonen

Stijgende halve tonen

Dalende hele tonen

Dalende halve tonen

Het is erg belangrijk om de afstand van hele en halve tonen samenklinkend te beluisteren, omdat dat in praktijk ook regelmatig zal voorkomen. In het begin ervaren we dat als erg 'vals'. Wanneer die halve en hele tonen echter onderdeel vormen van een totaalclank, verdwijnt dat gevoel.

Hele tonen samenklinkend

De toonafstanden zijn:

Halve tonen samenklinkend

Hele of halve toonafstanden?

Probeer te benoemen of je hele of halve toonafstanden hoort!

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Dynamiek

Dynamiek maakt het verschil in de klanksterkte van de muziek. We onderscheiden drie soorten dynamiek:

Stabiele dynamiek: We zingen op een bepaalde klanksterkte die niet verandert.

Overgangsdynamiek: We zingen geleidelijk van de ene klanksterkte naar de andere.

Dynamische accenten: We zingen één noot sterker.

Stabiele dynamiek

Teken	Naam	Benaming
<i>pp</i>	pianissimo	zeer zacht
<i>p</i>	piano	zacht
<i>mp</i>	mezzopiano	half zacht, matig zacht
<i>mf</i>	mezzoforte	half sterk, matig sterk
<i>f</i>	forte	sterk
<i>ff</i>	fortissimo	zeer sterk

Overgangsdynamiek

Teken	Naam	Benaming
	crescendo	sterker worden
	decrescendo	zachter worden

Dynamische accenten

Teken	Naam	Benaming
<i>sfz</i>	sforzando	dynamisch accent één noot sterk

Houding: buikspieren en bekkenbodemspieren

We zingen met het lichaam en hebben hiervoor onze spieren nodig! De buikspieren en bekkenbodemspieren hebben een belangrijke taak bij het zingen. Tijdens de repetities kun je zittend deze spieren activeren. Draag de partituur voldoende ver voor het lichaam en leun niet met de partituur op je benen. Wanneer je rechtstaand zingt, span dan je bilspieren bij het zingen. Dit activeert automatisch de buik- en bekkenbodemspieren.

Ademhaling: snelle inademing

Bewust worden van ademen is niet eenvoudig. Een goede ademhaling toepassen bij de eerste inzet is meestal niet zo moeilijk, maar wat doe je als je maar heel even tijd hebt tussen twee noten? Dan moet je in een korte tijd zo efficiënt mogelijk ademen. Hiervoor is de volgende oefening:

1. Adem uit.
2. Wacht tot je lichaam het signaal geeft dat je lucht nodig hebt. Dit kan even duren. Je kunt het vergelijken met 'onderwaterzwemmen'.
3. Wanneer je nu gaat inademen doe je dit zo snel en zo diep mogelijk. Je kunt het vergelijken met een 'schrikademhaling'.
4. Na deze ademhaling wacht je en controleer je of deze zo laag mogelijk in het lichaam 'zit'.
5. Adem weer uit.
6. Wacht opnieuw tot je voelt dat je echt lucht nodig hebt.
7. Neem weer een 'schrikademhaling' en probeer deze zo laag mogelijk in het lichaam te plaatsen.
8. Ervaar even deze lage ademhaling en adem rustig uit.

Hierna moet je even de tijd nemen om weer normaal te ademen.

Klankvorming: de kleine tert

De kleine tert is introvert. Meestal ontstaat er een droevige sfeer in de muziek. Toch is de sfeer afhankelijk van de manier waarop we de de kleine tert zingen. Soms kan hij ook vrolijk zijn! In een muziekwerk komen zowel grote als kleine tertsen voor. Het is niet zo dat een compositie alleen uit kleine of grote tertsen bestaat.

De kleine tert in een stijgende beweging

Bij de volgende oefening leiden we de kleine tert af uit de trapsgewijze stijgende beweging. Voel de droevige sfeer!

De oefening begint op de lage noot C (do) onderaan in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze C herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

De kleine tert in een dalende beweging

Als we de kleine tert in een dalende beweging zingen, dan krijgen we een meer opgewekte sfeer!

De oefening begint op de centrale noot A (la) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze A herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Exercise 46 consists of two staves in 4/4 time. The top staff is in treble clef and the bottom staff is in bass clef. The melody in the top staff starts on A4 and descends: A4, G4, F#4, E4, D4, C4, B3, A3. The bass line in the bottom staff starts on A3 and descends: A3, G3, F#3, E3, D3, C3, B2, A2. The lyrics 'ti li ti li ti ti li ti' are written under both staves. The exercise ends with 'etc.' on both staves.

Twee kleine tertsen na elkaar

Dezelfde sfeer als we twee kleine tertsen na elkaar zingen.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Exercise 47 consists of two staves in 4/4 time. The top staff is in treble clef and the bottom staff is in bass clef. The melody in the top staff starts on F4 and descends: F4, E4, D4, C4, B3, A3, G3, F3. The bass line in the bottom staff starts on F3 and descends: F3, E3, D3, C3, B2, A2, G2, F2. The lyrics 'To lo to lo to Li di li di li' are written under both staves. The exercise ends with 'etc.' on both staves.

Combinatie van groot en klein

Een grote en kleine tert na elkaar voelt heel natuurlijk.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

Exercise 48 consists of two staves in 4/4 time. The top staff is in treble clef and the bottom staff is in bass clef. The melody in the top staff starts on F4 and descends: F4, E4, D4, C4, B3, A3, G3, F3. The bass line in the bottom staff starts on F3 and descends: F3, E3, D3, C3, B2, A2, G2, F2. The lyrics 'Jo do jo do jo Li di li di li' are written under both staves. The exercise ends with 'etc.' on both staves.

Terts in combinatie met grote sprong

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 49, showing a treble and bass clef staff in 4/4 time. The melody consists of five notes: Mo, mo, mo, mo, mo. The bass line consists of five notes: Mo, mo, mo, mo, mo. Both staves end with 'etc.'.

Articulatie: voorbereiding van de tekst

Wanneer we starten met een koorwerk, is het belangrijk dat we twee zaken van elkaar scheiden: de noten (of de melodie) en de tekst! We kunnen maar aan één ding tegelijkertijd denken. In het begin is de combinatie van tekst en melodie voor veel zangers te veel. Om daarbij ook nog het juiste ritme te vinden is dan helemaal te veel gevraagd. Hier een richtlijn:

1. Zing eerst de melodie op 'oe'. Let vooral op de afstanden.
2. Lees de tekst en let op je articulatie.
3. Lees de tekst op de geschreven ritmiek.
4. Zing het geheel samen en let op de voorname parameters zoals intonatie en articulatie.

Tip: We moeten de tekst ook begrijpen!

Het is veel gemakkelijker om je tekst te zingen, als je ook begrijpt wat je zegt!

De oefening begint op de lage noot D (re) onderaan in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze D herhalen we de oefening één keer, waarbij we een halve toon stijgen.

Musical notation for exercise 50, showing a treble and bass clef staff in 4/4 time. The melody consists of the lyrics: Rom bom, hoor de trom, ti - ri-ti-ri-tom bom. Zing nu rom bom hoor de trom rom bom bom! The bass line consists of the same lyrics: Rom bom, hoor de trom, ti - ri-ti-ri-tom bom. Zing nu rom bom hoor de trom rom bom bom! Both staves end with 'etc.'.

Majeur en mineur/grote en kleine tert.

Zoals eerder opgemerkt speelt de toonladder een belangrijke rol in een compositie. De bijpassende toonladder geeft de toonsoort aan maar is ook bepalend voor de sfeer in de muziek. De eerste drie opeenvolgende tonen van deze toonladder bepaalt het majeur- of mineurkarakter van een werk. Het is erg belangrijk dat de koorzanger zich qua gehoor en intonatie snel en goed weet te verplaatsen in het majeur- of mineurgevoel.

De afstand/interval tussen de eerste en de derde toon van een toonladder noemen we tert. Bij een majeurtoonladder spreken we van een grote tert (twee keer hele toonafstand). Bij een mineurtoonladder spreken we van een kleine tert (één plus halve toonafstand) want dan is de derde toon een halve toon lager. We oefenen de grote tert- en de kleine tertsafstand apart en samen.

De grote tert

De kleine tert

Grote of kleine tert?

Je hoort vijf korte gehooroefeningen. De eerste twee oefeningen laten een tert horen voorafgegaan door de eerste drie tonen van de toonladder. De laatste drie oefeningen laten de samenklank van een tert horen. Probeer nu te benoemen of je een grote of kleine tert hoort.

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Tempo

De hartslag van de muziek noemen we een puls. Deze puls bepaalt het tempo. Zoals emotie invloed heeft op de hartslag bepaalt het tempo de beweging van de muziek. Vandaar dat we voor één beweging verschillende tempi hanteren.

Tempo aanduidingen

Langzaam

Matig langzaam

Matig snel

Snel

Zeer snel

Enige voorbeelden

Largo = breed, ernstig, edel
 Adagio = langzaam, met expressie
 Lento = slepend
 Grave = zwaar, gewichtig

Larghetto = minder breed en langzaam dan Largo
 Andante = gaande

Allegretto = tamelijk levendig en luchtig
 Moderato = gematigd tempo
 Allegro moderato = matig snel

Allegro = levendig

Allegro assai = zeer levendig of snel
 Allegro vivace = zeer snel
 Vivace = opgewekt
 Presto = zeer snel
 Veloce = zeer, uiterst snel

Er zijn verschillende mogelijkheden om van tempo te veranderen. We spreken dan van een overgangstempo. In de loop der jaren is hiervoor een reeks van termen ontstaan. Sommige termen worden ook in combinatie gebruikt. Enkele voorbeelden:

Accelerando	=	versnellen
Allargando	=	verbreden
A tempo	=	terugkeren naar het tempo van voor de verandering
Animando	=	levendiger worden, licht versnellend
Poco a poco...	=	beetje bij beetje (versnellen, langzamer worden)
Rallentando	=	vertragen
Ritardando	=	vertragen
Ritenuito	=	langzamer worden
Stringendo	=	versnellen en sterker worden
Tempo primo	=	het begintempo
Tempo rubato	=	vrij in tempo

Toegevoegde termen:

Meno	=	minder
Molto	=	zéér
Più	=	méér
Poco	=	een weinig

Vaak zien we ook een extra karakteraanduiding vermeld staan. Enkele voorbeelden:

Agitato	=	opgewonden
Con amore	=	met liefde
Con brio	=	met vuur en opgewekt
Con fuoco	=	met vuur
Con spirito	=	met geestdrift
Dolce	=	lieflijk
Tenuto	=	aanhouden

Houding: zingen met je ogen

Bij het zingen is het belangrijk dat je 'sprekend' op het podium staat. Naast je mond, moet je ook je ogen en je gezicht laten spreken. Je zou kunnen zeggen dat "je zingt met je ogen". Dit heeft bovendien een positieve invloed op de resonantie in de sinusholten en op de ontspanning van de onderkaak. Net zoals de voeten, staat het gezicht in de stand "rien voor twee". Je kunt het ook vergelijken met een verbaasde blik waarbij je 'ooh' roept. Vertel je verhaal met je gezichtsuitstraling!

Ademhaling: geruisloos inademen

Een ademhaling is geluidloos. Maar als we naar een koor luisteren, dan horen we regelmatig het 'ruisen' van de inademing van de groep. Hoe kun je dit vermijden? In plaats van 'ademhaling' kunnen we beter van het 'openen van het lichaam'. We doen de volgende oefening als aanvulling op de oefening uit het vorige hoofdstuk:

1. Adem uit.
2. Wacht tot je lichaam het signaal geeft dat je lucht nodig hebt.
3. Beweeg je buikwand naar voren. Sowieso zal er lucht in je lichaam naar binnen stromen.
4. Je merkt zelf, deze ademhaling heb je niet gehoord.
5. Adem weer uit.
6. Wacht weer opnieuw tot je voelt dat je echt lucht nodig hebt.
7. Neem de tijd om je lichaam laag te 'openen'.
8. Ervaar even deze lage ademhaling en adem rustig uit.

Deze ademhaling neemt meer tijd dan de ademhaling uit het vorige hoofdstuk. Het is dus belangrijk om niet te ver in de reserve te gaan bij het "wachten op lucht". Je merkt dat de groep rustiger wordt van deze ademhaling en dat er minder wordt gekucht!

Klankvorming: heldere en doffe klanken

Niet alle klinkers zijn even geschikt om te zingen. Het zingen van het woordje 'toon' is veel gemakkelijker dan het zingen van het woordje 'ton'. Het woordje 'het' is helemaal een ramp!

Lange heldere klanken

We onderscheiden zeven basisklinkers: oo - ee - ie - uu - oe - aa- (eu). In de voorgaande oefeningen hebben we steeds gebruik gemaakt van deze basisklinkers. We nemen een oefening uit het eerste hoofdstuk: Iedereen heeft zo zijn favoriete klinker. Deze keuze wordt mede bepaald door de regio waar men woont.

Er is een grote invloed van de moedertaal en het dialect op de uitspraak tijdens het zingen. Sommige groepen beginnen graag op een 'oo' en anderen op een 'ie'.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

Korte heldere klinken

Enkele lange heldere klinkers hebben een afgeleide korte klank, die nog steeds goed te zingen is. In gedachten blijven we ons bewust van de afleiding, maar in de praktijk vallen we hierop alleen terug bij het zingen van hoge noten. Bij het zingen van de 'o' in 'zon', blijven we het gevoel van de 'oo' in 'zoon' behouden. Dit zorgt ervoor dat je vooraan in de mond blijft met je klinker en dat je gehemeltstand hoog blijft.

zoon zon
beek bek
zien zin
baan ban

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

De 'doffe e'

De 'doffe e' vinden we terug in het woordje 'de'. Deze klank kunnen we gewoon NIET zingen. Met de doffe klank verlies je zeer veel lucht. Het is onmogelijk om deze klank mooi in resonantie te brengen. Om een mooi resultaat te krijgen moet je deze klank mengen met een andere klank. In koren wordt vaak gevraagd om deze doffe klank te mengen met de 'e' van 'bek'. Hierdoor ontstaat er toch een heldere uitspraak die de verstaanbaarheid ondersteunt.

De oefening begint op de hoge noot C (do) bovenaan in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze C herhalen we de oefening één keer, waarbij we een halve toon dalen.

zing - en, zing - en, zing - en, zing - en, zing - en!

zing - en, zing - en, zing - en, zing - en, zing - en!

Articulatie: de invloed van taal

Het Italiaans bevat heel veel heldere klinkers. Niet voor niets zingt een zanger graag in deze taal! Zeker als je dat vergelijkt met het Engels of het Nederlands! Toch blijft ook het Engels en Nederlands een favoriete taal om te zingen, maar dan vanwege de verstaanbaarheid.

De basisregel voor het zingen van minder heldere klinkers in andere talen:

1. Kijk of je de klinker in de voorafgaande of volgende lettergreep kunt gebruiken.
2. Kies een klinker die de verstaanbaarheid van de tekst ten goede komt!

Tip: Bij de lange heldere klinkers staat ook de 'eu' in het rijtje. Vooral bij droevige sferen of donkere muziek kan deze klinker oplossing bieden bij het mengen van dofte klanken.

De oefening begint op de centrale noot G (sol) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze G herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

wick - ed a boy hel - der

'i' 'o' (met de o van kom) 'e'

wick - ed a boy hel - der

Majeur en mineur/grote en kleine drieklank

Wanneer we de eerste, derde en vijfde toon van een toonladder na elkaar of samen spelen, horen we een drieklank. Zoals behandeld in hoofdstuk 8 en 9 bepaalt de terts of we met majeure of mineur te maken hebben.

We oefenen de majeure drieklank na elkaar én samen.

De majeure- of grote drieklank

De mineur- of kleine drieklank

Majeur- of mineurdrieklank?

Probeer te benoemen of je een majeure- of mineurdrieklank hoort!

Hoogste/laagste toon neuriën

Als er een drieklank klinkt, kun jij dan de hoogste toon neuriën?
Of de laagste toon?

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Articulatie

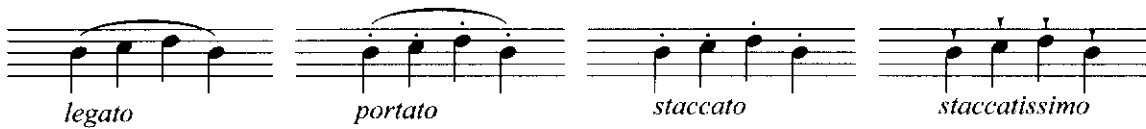
In de koormuziek bedoelen we met articulatie hoe je de tekst en toon duidelijk zingt. Daarvoor gebruiken we articulatietekens. Er zijn verschillende articulatietekens. Hieronder volgende de belangrijkste.

Legato: Dit geven we aan met een boog over of onder de noten. Het betekent dat we de noten gebonden moeten zingen.

Portato: Dit geven we aan als een puntje onder of boven de noot met een boog over de noten. Het betekent dat we de noten apart moeten zingen, maar wel breed.

Staccato: Dit geven we aan met een puntje onder of boven de noot. Het betekent dat we de noot kort moeten zingen.

Staccatissimo: Dit geven we aan met een 'druppeltje'. Het betekent dat we de noot uiterst kort moeten zingen.

Tenuto: Dit geven we aan met een streepje boven of onder noot. Het betekent dat de noot zijn volledige waarde moet krijgen.

Marcato: Dit geven we aan met een marcatoteken boven of onder de noot. Het is een dynamisch articulatieteken en geeft aan dat we de betreffende noot maximaal moeten benadrukken.

Staccatissimo: Dit geven we aan met een staccatissimoteken boven of onder de noot. Het geeft aan dat we die noot én extra kort én extra sterk moeten zingen. (Vergelijk met staccatissimoteken 'druppeltje' hierboven.)

Verbindingsboog: Deze boog verbindt twee dezelfde, op gelijke hoogte liggende tonen. De tweede toon zingen we niet meer apart maar toegevoegd/gebonden aan de eerste toon.

Houding: uit het hoofd zingen

Wanneer je zonder bladmuziek uit het hoofd zingt, weet je soms niet waar je je handen moet laten. Toch is dit heel eenvoudig, een natuurlijke houding straalt de meeste zelfverzekerdheid uit! De basisregel is: laat je armen langs het lichaam hangen. Hierbij denk je niet aan je handen, maar aan de lage ademhaling. Indien dit toch als vervelend voelt, kun je je handen samenvouwen ter hoogte van de navel. Sta niet met je handen op je rug! Dit is een onnatuurlijke houding. Het zal het zingen zeker niet verbeteren!

Ademhaling: neus of mond?

Probeer zoveel mogelijk via de neus in te ademen. Dit is sowieso veel gezonder.

1. De neus dient als filter voor de lucht die we inademen.
2. Als we via de neus inademen, dan zal de ademhaling gemakkelijker op de juiste plek plaatsvinden.
3. Onze gehemeltestand komt in de juiste positie.
4. We hebben minder kans dat we ons verslikken bij de inademing.
5. De ademhaling kan met minder geruis verlopen.

Maar... soms hebben we gewoonweg niet de tijd om via de neus in te ademen. Waar letten we dan op?

1. We houden onze keel en mond open, zodat er geen irritatie van de keelwand kan ontstaan.
2. We ademen gecontroleerd in, zodat we ons niet verslikken.
3. We proberen zo laag mogelijk te ademen.

Klankvorming: verschillende registers in je stem

Tijdens het zingen kunnen we gebruik maken van verschillende resonantieruimten in ons lichaam. Er zijn verschillende holtes in ons lichaam die invloed hebben op de klank die we maken.

Deze holtes zijn de:

- borstkas;
- keelholte;
- mondholte;
- neusholte;
- sinussen.

Bij het zingen zijn de sinussen de belangrijkste resonantieruimten. Vandaar dat we ook spreken over het zingen met de ogen! Daarnaast heeft ook de anatomische bouw van onze stembanden invloed op onze stem. Tijdens het zingen in een koor proberen we de stem zo natuurlijk mogelijk te mengen door de verschillende registers. We proberen te vermijden dat één register geïsoleerd klinkt, want daardoor ga je individuele stemmen in de groep horen.

Je kunt de verschillende registers in je stem vergelijken met een huis.

- borstkas = kelder;
- keelholte = begane grond;
- mond- en neusholte = eerste verdieping;
- sinussen = zolderkamer.

Om over te gaan van de ene verdieping naar de andere verdieping gebruik je een trap. Het is belangrijk om te leren voelen, wanneer je moet overschakelen, wanneer je de trap moet gebruiken. Het hogere register is altijd dominant. Je moet de resonantie (het voelen van de klank) dus altijd zo hoog mogelijk in het lichaam laten plaatsvinden.

Registers in een stijgende lijn

De registers in een stijgende lijn: zing op 'oe' in één vloeiende lijn. De overgang is van persoon tot persoon verschillend. Dit heeft weer te maken met de anatomische bouw van het strottenhoofd. Dus de overschakeling van register zal iedereen anders ervaren. Voor sommigen is het eindpunt reeds in de eerste maat bereikt!

De oefening begint op de lage noot G (sol) in het borstregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze G zingen we éénmaal deze oefening.

Musical notation for exercise 62, showing a rising line in 4/4 time. The melody starts on a low G (sol) in the chest register and rises through the vocal range. The lyrics 'oe' are written below the notes. The notation includes a treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a bass clef with a key signature of one sharp (F#).

Registers in een dalende lijn

De oefening begint op de hoge noot G (sol) in het kopregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze G zingen we éénmaal deze oefening.

Musical notation for exercise 63, showing a falling line in 4/4 time. The melody starts on a high G (sol) in the head register and falls through the vocal range. The lyrics 'ie' are written below the notes. The notation includes a treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a bass clef with a key signature of one sharp (F#).

De registers in een dalende lijn: zing op 'ie' in één vloeiende lijn. De lage stemmen in een koor maken voornamelijk gebruik van de borststem. Vooral bij de bassen is dit van toepassing. Daarnaast moet je ook de keelholte en de mondholte goed open houden. Zo kan de klank op een ontspannen wijze naar buiten komen.

Tip: Bij het indalen in de laagte ga je het harapunt intrekken ten voordele van het middenrif. We hebben het gevoel dat we de buik intrekken. In werkelijkheid spannen we spieren ter hoogte van de maag meer op.

De oefening begint op de lage noot C (do) onderaan in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze C herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon dalen.

ti - ri - ti - ri - ti

ti - ri - ti - ri - ti

Articulatie: op de ademhaling

We spreken steeds over houding, ademhaling, klankvorming en articulatie. Maar hoe kunnen we deze aspecten nu allemaal onthouden? Hoe kunnen we deze zaken met elkaar combineren? Articulatie en ademhaling kun je perfect combineren.

"Het harapunt is als een rood signaallampje dat gaat branden bij het uitspreken van een medeklinker".

Oefening: Span je harapunt op bij de uitspraak van de medeklinkers.

ALGEMENE MUZIEKTHEORIE

Herhalingstekens

Er zijn verschillende manieren om een herhaling aan te geven.

Teken	Naam	Uitleg
: :	herhalingstekens	Het gedeelte dat tussen de herhalingstekens staat, wordt twee keer gezongen.
1. _____	prima volta = eerste keer	Dit teken gebruiken we als de laatste maten of de tekst van de herhaling anders zijn. Als de maat/maten onder cijfer 1 zijn gezongen, gaan we herhalen; de tekst kan hetzelfde zijn of verandert. De herhaling wordt extra aangegeven door het herhalingsteken:
2. _____	secunda volta = tweede keer	We beginnen helemaal vooraan of bij het herhalingsteken: Aan het eind van de herhaling slaan we de 1. over en gaan verder onder de 2.

Teken	Naam	Uitleg
<i>D.C.</i>	Da Capo	Vanaf het begin herhalen.
<i>D.C. al Fine</i>	Da Capo al Fine	Vanaf het begin herhalen en eindigen waar 'Fine' staat.
<i>D.S.</i>	Dal Segno	Opnieuw beginnen vanaf het teken:
	Coda	Coda betekent aanhangsel. Je vindt het coda altijd aan het einde van een muziekwerk. Wanneer je dit symbool tegenkomt in de partituur, spring je naar het coda. Het coda wordt vaak gecombineerd met bovenstaande tekens, bijvoorbeeld; Dal Segno al Coda.

Houding: het dragen van de partituur

Het is belangrijk dat je aandacht geeft aan de manier waarop je je partituur draagt. Voel steeds een grote 'pluchen' bal tussen jou en de partituur. Je houdt de partituur voldoende ver van het lichaam en vormt een cirkel met de armen. Hier is het belangrijk dat je ook aandacht geeft aan de beenspanning. Als je voelt dat er spanning in de lage rug komt, knik dan licht door de knieën en span je buikspieren aan. Het is heel belangrijk dat je de dirigent kunt zien, als je de partituur leest! De dirigent moet jou natuurlijk ook kunnen zien! Verberg je gezicht niet in je boek! Daarom is het belangrijk dat je de partituur ter hoogte van het borstbeen (of middenrif) houdt.

Ademhaling: koorademhaling of groepsademhaling?

Je moet goed onderscheid maken tussen een koorademhaling en een groepsademhaling.

Groepsademhaling:

Als de dirigent vraagt om te ademen, dan noteren we dit als groep (een komma boven het notenbeeld). Iedereen moet dan op dat moment ademen. Er is niets mooier dan een groep die samen in een adembeweging is, want je ziet de groep dan ook samen 'groeien' naar een vervolg in de muziek.

Koorademhaling:

Soms is de zin die je moet zingen te lang voor je. Dan kun je koorademhaling toepassen. Enkele aandachtspunten:

1. Adem zo geruisloos mogelijk is.
2. Sluit je zin zo onopvallend mogelijk af. Vermijd eindmedeklinkers, maar probeer via een decrescendo af te sluiten.
3. Kom niet met een forte weer binnen, maar zachtjes aanzetten is de boodschap. Let hierbij op met beginmedeklinkers.
4. Adem OP TUD. Blijf uit je reserve, zodat je niet moe wordt!

Klankvorming: het verschil tussen koorzanger en solist

Als solist zingt je alleen. Je bent verantwoordelijk voor de melodilijn in samenspel met een orkest of met enkele instrumenten. Het is een hele uitdaging om je solopartij zo mooi mogelijk te vertolken en verstaanbaar te zijn. De muzikale en inhoudelijke boodschap moet goed overkomen bij het publiek. Als koorzanger ben je deel van een groep. Samen ben je verantwoordelijk voor de inhoudelijke en muzikale boodschap. Allereerst is homogeniteit heel belangrijk! Dit wil zeggen dat er geen individuele stemmen te horen mogen zijn in de groep. De klankkleur van de groep dient zo egaal en rond mogelijk te zijn. De articulatie moet ook op elkaar worden afgestemd, zodat alle medeklinkers op hetzelfde moment worden uitgesproken. 'Luisteren' is het ultieme hulpmiddel om een homogene klank te krijgen. Hier volgen enkele koorluisteroefeningen.

Ondersteuning groepsleider

Op volgende wijze bied je ondersteuning aan de groepsleider:

1. Eén koorlid zingt de melodilijn op een mooie manier alleen.
2. De twee buurzangers zingen deze melodie zorgvuldig na.
3. Daarna zingen ze met drie deze melodilijn, waarbij de twee burens de koorsolist ondersteunen.
4. Vervolgens zingt een kleine groep van de stempartij deze melodie zorgvuldig na.
5. Telkens wordt de zanggroep groter, om vervolgens samengevoegd te worden.
6. Belangrijk blijft het luisteren naar de oorspronkelijke drie uitvoerende stemmen.

Uitbreiding van één- naar meerstemmig:

Als je dit toepast op alle stemmen in het koor, start je vanuit een vocaal kwartet. Het opbouwen vanuit de 'buur-zangers' kun je op een gelijkmatige manier toepassen.

Ondersteun de buur van je buur

In de volgende oefening laten we de koorleden om en om staan. We verdelen de groep in tweeën; de staande groep en de zittende groep. Deze oefening is iets minder confronterend dan de vorige, want niemand hoeft hier alleen te zingen.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen. Pas de bovenstaande tips in deze oefening toe.

Musical notation for exercise 71, showing a vocal line and a piano accompaniment line in 4/4 time. The vocal line starts on F4 and ascends stepwise. The piano accompaniment provides a harmonic support. The lyrics are: Glo - ri - a in ex - cel - sis - De - o. etc.

1. De mensen die staan zingen alleen en zingen op tekst. De koorleden geven aandacht aan hun nieuwe staande 'buurzanger'.
2. Vervolgens wisselen we van groep. (Diegenen die zitten gaan staan en omgekeerd).
3. De oefening wordt herhaald.
4. De staande groep zing op tekst. Diegenen die zitten, gaan nu mee neuriën met de groep die staat. De koorleden blijven luisteren naar hun nieuwe zittende of staande buur.
5. Ook nu wisselen we weer van groep.
6. De oefening wordt herhaald.
7. Iedereen zingt op tekst, zowel staand als zittend.
8. Iedereen staat, zingt en probeert te luisteren naar zijn eigen team.

De oefening begint op de centrale noot G (sol) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze G herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen. Pas de bovenstaande tips in deze oefening toe.

Musical notation for exercise 72, showing a vocal line and a piano accompaniment line in 4/4 time. The vocal line starts on G4 and ascends stepwise. The piano accompaniment provides a harmonic support. The lyrics are: Ky - ri - e, e - le - i - son. etc.

Articulatie: de invloed van toonhoogte op articulatie

De medeklinker wordt op de toonhoogte uitgesproken, die gezongen wordt. Als deze toonhoogte heel hoog is, is het echter moeilijk om deze medeklinker daar nog te plaatsen. Het is heel belangrijk om dan weer samen te werken met de rest van het koor. Als er partijen zijn die dezelfde tekst moeten zingen en in een meer comfortabel register zingen, dan dragen zij de verantwoordelijkheid voor de articulatie. De hoge stemmen spreken hun tekst dan niet duidelijk uit, maar zorgen er wel voor dat ze niet langer in de klinker blijven dan de andere leden van het koor. Anders wordt het geheel totaal onverstaaanbaar.

De oefening begint op de centrale noot F (fa) in het middenregister. Deze noot wordt in een akkoord gespeeld voorafgaand aan de oefening. Vanuit deze F herhalen we de oefening twee keer, waarbij we steeds een halve toon stijgen.

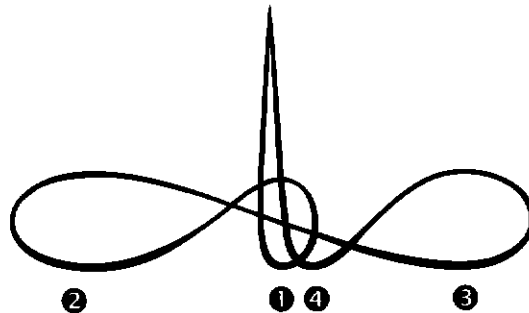
The musical score consists of two staves. The top staff is in treble clef with a 4/4 time signature. It begins with a whole rest, followed by a half note G4, a quarter note A4, a quarter note B4, a quarter note C5, a quarter note D5, a quarter note E5, a quarter note F5, and a quarter note G5. The bottom staff is in bass clef with a 4/4 time signature. It begins with a whole rest, followed by a half note F3, a quarter note G3, a quarter note A3, a quarter note B3, a quarter note C4, a quarter note D4, a quarter note E4, and a quarter note F4. Both staves end with a double bar line and the word 'etc.' to the right. The lyrics 'mi - mo - mo - mo - mo - sa - - -' are written below the notes.

Tip: Als je hoog moet zingen, dan moet je je mond opendoen! Hoe hoger de toonhoogte van de muziek, hoe verder de mond openstaat!

Canon: In een Canon wordt een melodie door verschillende stemmen na elkaar ingezet (herhaald).

Directiegebaren: Een koordirigent dirigeert meestal zonder dirigeerstok omdat hij dan nog beter met beide handen kan aangeven hoe hij een koorwerk wil hebben uitgevoerd. De basis van het dirigeren is het duidelijk 'slaan' van de verschillende maatsoorten.

Voorbeeld:

Evergreen: Een evergreen is een lied dat door de jaren heen zijn populariteit blijft behouden. Voorbeelden van evergreens zijn Greensleeves, Yesterday en Are you lonesome tonight.

Fermate: Het fermate-teken $\frown$ geeft aan dat de dirigent die noot langer kan aanhouden. Hierdoor ontstaat extra muzikale spanning.

Gregoriaans: Eénstemmige in het Latijn gezongen muziek uit de Rooms-katholieke kerk. De grondlegger was paus Gregorius.

Maataccenten: Op de eerste tel van elke maat ligt een zogenaamd maataccent. De overige tellen van de maat zijn lichter. In een koorwerk in 4/4-maat komt het maataccent op de eerste en in lichtere mate ook op de derde tel van de maat, de zware maatdelen. De tweede en vierde tel van de 4/4-maat zijn de lichte maatdelen. In de 3/4-maat is het maataccent op de eerste tel; de tweede en de derde tel zijn lichtere maatdelen. In de 2/4-maat is het maataccent op de eerste tel en is de tweede tel lichter.

Mis: Een liturgische plechtigheid, die door een priester voor de aanwezigen wordt opgedragen. Kan eenstemmig gezongen worden in het Latijn, maar er zijn ook veel meerstemmige missen. Een mis bestaat uit de delen Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Benedictus en Agnus Dei.

Opera: Een muzikaal drama dat geheel of grotendeels wordt gezongen door een aantal solisten en een koor met begeleiding van een symfonieorkest.

Operette: Een komische opera met een vrolijk karakter. Muziek en dialogen wisselen elkaar af. Dansen als de wals maar ook marsen vormen een belangrijk onderdeel.

Opmaat: Een koorwerk begint niet altijd op de eerste tel van de maat. Wanneer we vóór de eerste maat beginnen (bijvoorbeeld op de derde tel van een vierkwartsmaat) noemen we dat een opmaat. De notenwaarde van de opmaat wordt weggehaald uit de laatste maat!

Spiritual: Een Afro-Amerikaans lied, meestal met een christelijke, religieuze tekst.

Stemsoorten: Er zijn vier stemsoorten: hoge en lage vrouwenstemmen (sopraan en alt) en hoge en lage mannenstemmen (tenor en bas).

Tutti: Als het hele koor of orkest gelijktijdig zingt of speelt.

Deze uitgave kwam tot stand met steun van de muziekadviescommissie van het Koninklijk Nederlands Zangersverbond. Vanuit hun ervaringen in het koorlandschap ontstond de behoefte naar een bruikbaar handboek om beginnende koorzangers te begeleiden bij hun eerste stappen in het koor.

Daarnaast is er een behoefte bij de besturen van deze koororganisaties en de koorverenigingen om tips te krijgen over het gebruiken van dit handboek binnen hun vereniging. Graag zetten wij hier enkele tips voor het bestuur/management op een rij.

- Na de lessen kan de cursist vrijblijvend met het koor kennismaken.
- De perscampagne voor deze cursus dient uitdagend, prikkelend en vooral drempelverlagend te zijn. Voor veel kandidaat-koorzangers is de drempel tot instap binnen de vereniging vaak te hoog. Geef aan dat muzikale ervaring niet gevraagd wordt en dat het voorzingen niet verplicht is.
- Denk op voorhand na over je doelgroep. Welke mensen wil je aantrekken binnen je vereniging?
- De cursisten vooral koor-minded maken door goede informatie en intensieve begeleiding.
- Zorg voor een goede administratieve begeleiding van de cursisten en permanente aanwezigheid van een vertegenwoordiger van bestuur, muziekcommissie of werkgroep.
- De cursus heeft een integratiekarakter. Vier weken cursus buiten het koor, vervolgens vier weken cursus en deelname aan de eerste helft van de koorrepetitie. Tot slot vier weken cursus en deelname aan de volledige repetitie.
- Tijdens de deelname van de cursisten aan de koorrepetities is het noodzakelijk dat er uitsluitend nieuwe, eenvoudige werken ingestudeerd worden. Zo krijgt de kandidaat-koorzanger geen 'achterstandsgevoel'.
- Het is van groot belang na hoofdstuk 4 een stemtest te laten afnemen door een vocal coach of een koordirigent. De stemtest zal duidelijkheid geven over de stemsoort.
- Zorg voor mentoren per partij na toetreding van de nieuwe leden.
- Houd rekening met permanente reorganisatie in de opstelling van het koor. Zorg ervoor dat de nieuwe mensen niet alleen achteraan in de groep terecht komen.
- Het periodiek her-stemtesten van het koor (per twee, drie jaar) wordt een 'must'. Dit geeft nog een extra waarde, als dit kan gebeuren in combinatie met een extra vocale 'tip' voor de koorzanger. Dan is het geen stem'test', maar een stem'advies'.
- Betrek nieuwe leden bij commissies en beleidsvorming.
- Er zal scholingsbehoefte ontstaan bij de 'zittende' leden.
- Denk bijtijds aan follow-up (vervolgcursus, individuele stemvorming).
- Repertoire-aanpassing zal nodig zijn, om een positief gevoel bij nieuwe leden zonder koorervaring blijvend te stimuleren.
- Anticipeer op de vraag naar 'vernieuwing'. Combineer de waarden van de traditie met de uitdaging van het nieuwe/anders denken.
- De functie van de dirigent is cruciaal. Hij/zij moet deze cursus dragen/uitvoeren want het handboek is ook zijn/haar credo! Als de cursus wordt uitbesteed aan iemand anders moet die persoon wel de taal van het koor spreken. Hij of zij moet goed op de hoogte zijn van de geschiedenis en het wel en wee van het koor.
- Bijtijds nieuw beleid ontwikkelen met vooral een accent op een goede aantrekkelijke activiteitenagenda.
- Last but not least: draag zorg voor een goede evaluatie met de cursisten.

Persoonsgegevens

Naam zanger/zangeres

Geboortedatum

Adres

Telefoonnummer

Email adres

Vocaaltechnische bevindingen

Timbre/karakter van de stem

Stemomvang

Meest gunstige stemligging

Stemovergangen/passage

Volume van de stem

Intonatie, zuiverheid

Articulatie (klinkers/medeklinkers)

Houding

Ademsteun

Aanhouden van lange toon

Ja/nee ruis op de stem

Stemproblemen

Gehoor

Melodisch gehoor (nazingen kort fragment of intervallen)

Harmonisch gehoor (kunnen zingen van één der tonen uit een twee- of drieklank; herkennen van majeure/mineur)

Ritmisch gehoor (naklappen van ritme; het herkennen van 2-delige of 3-delige maatsoort)

Algemene indruk

Advies (welke stemgroep)

Ja/nee geschikt voor koor:
Stemgroep:

Handtekening dirigent/vocal coach

Dit formulier is te printen vanaf de bijgevoegde cd.

Pagina 43:

Hele of halve toonafstanden?

- Hele toonafstand
- Halve toonafstand
- Hele toonafstand
- Halve toonafstand
- Hele toonafstand
- Halve toonafstand

Pagina 48:

Grote of kleine tertsz?

- Kleine tertsz
- Grote tertsz
- Kleine tertsz
- Grote tertsz
- Kleine tertsz

Pagina 54:

Majeur- of mineurdrieklank?

- Majeurdrieklank
- Mineurdrieklank
- Majeurdrieklank

Pagina 59:

De laatste noot van de eerste maat is hoger.

Maatsoort

De melodie staat in een 3/4 maatsoort.

De melodie staat in een 4/4 maatsoort.

Verschillende tonen

De tweede toon is:

hoger

lager

lager

hoger

hoger

lager

hoger

lager